ANTS SAAR

nõiutud ring

ANTS SAAR

nõiutud ring

NA
A-30155

Ants Saar

NÕIUTUD RING

Jutustusi

Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn 1969

E
S 03

Kunstiliselt kujundanud
A. Vint

N
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
128859

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

NÕIUTUD RING

Esialgu ma ei suuda oma asukohta kindlaks teha. Ümberringi valitsev pimedus on päris loomulik. Kuid pead paremale pöörates ei näe tuttavat valendavat aknaruutu.

Kas ma tõesti olen ärganud nii vara, et maihommikune koidukuma pole veel jõudnud aknani? Kuulen seina taga tuule vihinat. Ei, see ei ole gaasipliidi sumin köögis.

Sirutan käe paremale, et vajutada lülitile. Sileda tapeedi asemel kobab käsi krobelist krohvi.

Esimene uneähm silmist kadunud, märkan raamaturiiuli asemel tumedat ahjumürakat ja selle kõrval mingeid mütsakuid.

Kitsas, niiskusest jahe lina ja niisama kitsas kodukootud tekk ei suuda mind täielikult katta.

Ja kui siis lõpuks pead veel rohkem paremale painutan, tabab pilk ka akna . . .

Selge, ma olen jällegi siin.

Mu tuttavad ütlevad, et siin olevat minu jaoks mingi nõiutud ring, millest ma ka parema tahtmise juures lahti ei saavat.

Aga kas üldse on inimesi nõiutud ringita? Kohata, kuhu nad lühemate või pikemate vaheaegade järel tagasi tahavad pöörduda?

Räägitakse, et on. Olen ka ise neid näinud, nendega kohtunud ja asju ajanud, juttu vestnud. Mõnikord on nad auväärsed ja targad, kes elus üsna palju edasi jõudnud, keda austatakse tubli töö pärast. Kuid nende silmad ei meeldi mulle.

Nad ei armasta rääkida oma sünnikohast. Ja kui kohtavad kellegi kolmanda juuresolekul mõnd lapsepõlvesõpra, siis lausuvad otsekui enda vabanduseks:

«See oli üks . . . kunagi ammu tundsime . . .»

Nende inimeste tutvusringkond muutub vastavalt nende kohale ühiskonnas või selles, mida nad ühiskonnaks peavad. Ning see on alati terve või vähemalt poole astme võrra kõrgemal sellest redelipulgast, millel nad ise asuvad või arvavad ennast asuvat.

Kui neil aga elus juhtub mingi õnnetus, siis ei pöördu nad kunagi tagasi kodukanti, kust nad kunagi oma eluteed alustasid. Vastupidi, nad sõidavad võimalikult kaugele. Ja harilikult neid kodukandis eriti ei oodatagi.

Mulle meenutavad nad puid, mis kevadise suurvee ajal on jõekaldalt lahti kistud. Teevad kaasa kõik suurvee-aegsed siksakid, tiirlevad keerukohtadel, põrkavad kokku teiste lahtikistutega. Suurveega juurte ümber kokkukuhjunud muda ja rämps võivad esialgu neile veel küllalt toitu anda. Mõnikord haljendab niisugune lahtikistud puu esialgu veel rohkem kui kalda külge kinnijäänud. Varem või hiljem aga, kui vesi neid kuskil kaldale ei aja, kus uuesti võiks juuri kinnitada, nad hukkuvad.

Nõiutud ring. Kodutare, kus sa sündisid. Tehas, mille väravatest sa esmakordselt õpipoisina sisse astusid, kool, kuhu sa esimest korda elus astusid arglikult, ema või isa käest kinni hoides.

Aga miks sa siis häbenesid tunnistada, et sul on oma nõiutud ring, miks sa sammud näiliselt ükskõiksena mööda oma sünnitare kahest õunapuust ja kolmest tammest, vabrikuväravast või esimese koolimaja uksest, varjad südametuksete kiirenemist, põselihaste tõmblemist ja niiskuse järsku suurenemist kuskil silmanurgas?

Võib-olla on sulle ette heidetud piiratust ja kolkapatriotismi? On öeldud, et sa ei näe oma ninaesisest kaugemale?

Pole viga, juured on siiski mullas, kuigi latv ja tüvi ei sirutu esialgu veel päris sirgelt valgusele vastu.

... Sirutan end kitsas ja nagisevas voodis, kus läbi õhukese madratsi on tunda madratsialune plekkvõrestik. Õhtul kolhoosi esimees vabandas. Miks ma polevat varem oma sõidust teatanud, oleksid toonud teise voodi või vahetanud vähemalt madratsitki. Too madrats ja voodi olevat mõeldud rändkino mehaanikule.

Veider loogika on esimehel.

Väljas valgeneb. Näen, et krabina tekitajaks akna taga oli õunapuuoks. Läbi akna paistavad peaaegu puhkemisel pungad.

Hiired, kes öösel nii julgelt krõbistasid ahju juures seisvate viljakottide kallal, on nüüd kas hommikusest valgusest või voodi naginast hirmunult vait jäänud.

Kuskilt seina äärest põrandalt, otse mu voodi kõrvalt puhub jahedust.

Jaheduse vastu on parimaks kaitseabinõuks külm. Hüppan voodist, jään ringutades akna juurde seisma.

Olen nõiutud ringis.

Kui elaks mu vanaema, siis raputaks ta mind siin tegevusetult nähes kurvalt pead:

«Vanaks hakkad jääma, vanaks,» ning jätaks ütlemata vanarahvatarkuse, mille järgi koerad, inimesed ja kõik teised elavad

olevused pidavat just enne surma oma kodused kohad üles otsima.

Ei aitaks mu vastuvaidlused, et viimaste aastate jooksul pole sugugi halli mu juustesse juurde tulnud. Tema arvates olen ma ammu juured siit koduküla mullast välja kiskunud ning mul pole vähimatki põhjust siia tagasi tulla.

Lüürik kirjutaks loo inimesest, kes pärast pikki eksirännakuid, tüdinud linna kärast ja mürast, otsib uut ja õiget toitu koduküla mullast.

Printsipiaalne kirjanduskriitik süüdistaks põgenemises elu eesliinilt, uusehitustelt ja tehastest.

Ei ühte ega teist.

Õunapuul akna taga puhkevad pungad. Tema tüve küljest hargnevad kümned sitked harud, otsekui rännuteed meie kodumaa kaardil. Tuhanded, peaaegu nähtamatud narmasniidid toovad ta tüvele toitu. Võib-olla just selle puu istutamisel kaevas aednik siia kivisesse pinda avarama augu, täitis selle toituandva mullaga. Sügavale tungis tüvejuur, laiemalt kui naabritel hargnes juuresõrestik. Ka kõige suuremad sügisesed marud ei kiskunud teda maast välja ja ka põuasel suvel sai ta kroon küllaldaselt niiskust. Aastakümneid tagasi rajatud aias on see ainukesena pannud vastu talvekülmadele. Ja igal sügisel...

Ei, milleks rääkida sügisest. Võib-olla tuleks siis aknatagust valget klaari võrrelda toas seisva pookimata metsõunapuuga...

...Kikivarvul nagiseval põrandal liikudes riietun. Ei taha segada kõrvaltoas magavaid lapsi. Kell pole veel neligi. Ettevaatlikult vabastan ukse haagist, püüan lingi avada lõginata ja väljun.

Vaikus, milles on kuulda rõskusetilga kukkumist oksalt. Arvan kuulvat pungade puhkemist puul, kõrre vabanemist teda rõhuvast kastepiisast. Kuuled mullapinna lõhenemist, kui uus rohulible oma valkjasroheka ja kahvatu pea maarüpest välja tõstab. Hommik enne päikese tõusu on täidetud mingi kummalise sahinaga.

Kuusetuka serval, kahe haralise männi vahel valendavad noorte kaskede tüvedest tehtud kiigepuud.

Kui õige hüppaks praegu kiigele, prooviks tõusta põikpuuni? Kas kannatab pea veel sellist kõrgust? Kas jõuab kiigele üle põikpuu ringi sisse ajada? Vaevalt, sest ka kõige uuemate lennukitüüpide kümnekilomeetrine «lagi» pole midagi võrreldes koduküla kiige põikpuu kolmemeetrise kõrgusega. Elus läbitehtud uperpallid ei kannata võrdlust kiige üle põikpuu ajamisega.

Kevadhommiku sahinasse tungib viiuliheli. See jälitas mind

juba siis, kui voodis silmad avasin. Silmade sulgedes muutub heli veel tugevamaks. Ta on siinsamas, minu kõrval. Lombak-Kusta oma viiuliga, mis helises ristsetel, kiigel ja muidu pidupäevadel.

Laul, millel polnud lõppu, sest ühte salmi lauldes pani Kusta mõte juba järgmise salmi sõnu riimi.

Laul, mis jutustas tervest inimeast sündimisest surmani ja millest ma mäletan ainult algusridu.

Las ma olen oma nõiutud ringis koos Lombak-Kustaga.

Nii kaua, kuni avanevad kõrvaloleva remonttöökoja uksed, kuni hakkavad mürisema autode ja traktorite mootorid, kuni ristteelt pöörduvad koorejaama poole piimanõudega laaditud veoautod, kuni avanevad karjalauda uksed ja nõude kolin peletab eemale Lombak-Kusta koos oma viiuliga.

VÕTI

Ühe eluromaani konspekt

Kohtasin teda ühel hommikul kolhoosi kontoris. Kuid juba enne ta ilmumist hakkasid kontoris laua taga istuvad tütarlapsed sosistama ja omavahel naerma.

«Näe, Miina tuleb,» kilkas linalakk akna juures istuja.

«Mis tal küll jälle häda on,» püüdis teine murelikult ennustada.

«Ei jõua enam ära kah joosta,» avaldas kolmas arvamust tulija kohta, kes kepiga kompsides astus mööda maanteed kontori suunas.

Nüüd oli ta ukseni jõudnud ja koputas.

Kolm pead kummardusid – arveraamatusse, töökäskude pakki ja kõige alumisse lauasahtlisse.

Miina jäi keset tuba seisma, pani koorimata kadakase kepi lauanurga najale ja küsis esimeest. Nõudlikult, pahuralt, peaaegu tigedusega hääles.

Seitsmekümneaastase kuivetanud, läikiv-kollane nägu, mis tuletas meelde kirikus põlevate vahaküünalde värvi. Näonahk, mis vanainimestel on harilikult kümnetest vagudest küntud, oli ta kõhnadel põsesarnadel pingul. Niisugust olen näinud vaid puusärgis lamajail. Veidi kongus nina ja mitte just heasüdamlikult vaatav silmapaar.

Võib-olla Miina aimas, mida enne tema tulekut kontoris räägiti, küllap tundis, et laudade juures tekkinud asjalikkus oli teeseldud. Võimalik, et ta oli mõnikord salaja kuulanud enda kohta käivaid arvamusi, samasuguseid repliike, nagu lendles siin kontoriruumis. Miina silmad ei peatunud laua taga istuvatel sasipeadel vanainimestele omase hellusega.

«Esimeest ei ole?» päris ta veel kord ja tõmbas tooli istumiseks laua juurde.

«Ei ole.»

«Ütelge siis ise, et kanalauda võti olgu minu juures.»

«Mis sa võtmega... Sa ju haige,» püüdis kõige tõsisem tütarlastest veenda.

«Sellepärast peabki minu juures olema... Kust ma muidu

tean, mis Juhan farmis teeb ... Aga kui võtme järele tuleb, siis seletan ilusti ära, mismoodi seal anda ... Kui palju haljassööta ja jahu ja seda mineraali ... Ja kust midagi võtta ... mul kõik oma käe järgi ära pandud ... Muidu juhtub, et lähen tööle, temal mineraal kõik läbi ... Küll ma välja uurin, kuidas ta seal ... kas ikka niimoodi, kui kõik vaja ...»

Vanainimese häälest paistis umbusaldus mulle tundmatu Juhani vastu, kes pidi Miinast kaks aastat noorem olema, aga niisugune laiskvorst ja looder, et juba möödunud aastal läks tallimehe kohalt ära ja nüüd aina põõnab. Kaks päeva teeb tööd, kolmanda puhkab. Mis töömees niisugune. Aga endal pole seitsetkümmet täis. Nüüd pandi haiguse ajal Miina asendajaks.

Miinast õhkus pahameelt tüdrukute vastu, kes ei tahtnud aru saada, kui tähtis see on, et kanafarmi võti ripuks Miina voodi kõrval ja et Juhan iga päev kolm korda tuleks võtme järele ja kolm korda tooks võtme jälle tagasi. Mis tülikas see on?! Miina elab sealsamas kanalauda kõrval. Kõigest pool verstakest. Ja pealegi on haiguse lõpuni jäänud ainult paar päeva. Homme ta koperdab veel kodu ümber, pikutab vahepeal voodiski, kui just ära väsib. Ikka nii, nagu arst käskis. Aga ülehomme pole Juhanil enam tarvis võtit otsimas käia, kui ta seda nii raskeks peab. Ülehomme mingu Juhan Miina poolest kas või Sibula soo peale, sest siis on Miina ise kanalaudas.

Kas pole ehk vara tööle minna? Puhaku pärast haigust mõni päev. Niisugune on minu nõuanne.

Kuid mis on võõral inimesel tegemist nende kolhoosi kanafarmiga, arvab Miina. Veel vähem sellega, kas Miina tahab puhata või ei. Iseasi, kui võõras on ehk arst ja teab midagi rohtudest, siis tahaks Miina temalt küll küsida. Kohalik jaoskonnaarst – Miina pole päris kindel, kas säärast noorukest võib usaldada või mitte – kirjutas Miinale pulbreid palaviku ja tilkasid südamekloppimise vastu. Nüüd on ta neid võtnud juba kolm päeva. Palavik on kadunud ja süda jätnud jukerdamise. Aga pulbreid on üle jäänud ja vedelat kah. Kuidas nüüd selle ülejäägiga?

Kahjuks ei oska võõras vastata.

«Võta mulle tohter välja,» käsutab Miina telefonile kõige lähemal istuvat tüdrukut.

Ja kui ühendus saadud, lükkab telefonitoru kõrva juurde poolvillase rätiku alla. Öelgu arst, mida ta peab pulbritega tegema. Ah et neid pole rohkem vaja võtta. Sellepärast ta helistaski, sest mõni siin arvanud, et vaja ikka kõik ära võtta, mis välja kirjutatud. Aga tema ise mõtles kah, et mis sellest, et välja

kirjutatud ja apteekrile raha makstud... Võtad rohkem, polegi enam hädа vastu, ajab hoopis haua poole. Aga südametilgad seal pudelis... Ah neid ikka edasi võtta.

«Need siis ei ole kahjulikud?» pärib Miina umbusklikult ja jääb tükiks ajaks kuulama. Küllap arst seletab, et südamehaigust kolme päevaga ei paranda.

«Aga kui see pudel otsa saab, kas siis apteegist veel uus...?» Nähtavasti on vastus ka nüüd jaatav.

«Ma mõtlesin, et kui ikka rohi, siis võtad ära ja rohkem ei ole vaja... et oled terve...»

Me ei kuule, kuidas just arst seletas, et on hädasid, mida enam ühegi rohuga ei ravi, et seitsmekümneaastase südame klopimist ei võta päris ära mingisugused tilgad. Küllap Miina umbusklik vanainimesekõrv tabas kuuldust tema kohta käiva valusa tõe.

Ta pärib veel kord, kas tilgad ei mõju halvasti mõnele muule kohale – kopsudele, maksale, või paisutavad veel rohkem ta laienenud veresooni, mis Miina jalgadel suurte mügarike ja muhkudena on isegi läbi paksu suka nähtavad. Rahulolematult riputab ta telefonitoru konksu otsa.

«Ärge siis unustage, et Juhan toogu võti minu juurde,» tuletab ta veel kord tüdrukutele meelde. Võtab laua najalt kepi ja läheb toksides uksest välja.

Kontoris tõusevad laua kohale kummardunud pead, seisatavad sulepead ja pliiatsid.

«Issand teda oma kanadega. Nagu poleks esimehel midagi tähtsamat.»

«Läheks ta pensionile.»

«Igavene ihnuskoi. Kardab, et pension jääb väiksemaks kui palk.»

«Kelle jaoks ta ometi korjab? Ihuüksinda.»

«Ajab oma pärimistega arsti enne hauda, kui ise läheb.»

«Tigedusehunnik. Nagu oleksime meie süüdi, et tema on haige ja vana, meie aga terved ja noored.»

Üksindusest tigetsev ja umbusklik vanaeit, erinev suuremast osast neist, keda oleme harjunud kujutama eesrindlike kanafarmide juhatajatena.

*

Oli aeg, kus Miina polnud sugugi tige. Vahepeal on aga nii palju vett merre voolanud, et ka valla kõige vanemad inimesed vaevu mäletavad, kui Miina oli samasugune linalakk nagu kolhoosi kontori praegused sasipead.

Miina nooruses ei tohtinud naerda.

Juhtus nägu naerule linakatkumise ajal – oli peremees jaol. Kui inimene töö juures lõkerdab, muutub ta hooletuks. Hakkas tüdruk omast ajast hõiskama, pahandas perenaine. Korralik teenijatüdruk pidi õhtuks nii väsinud olema, et ei hakka sulaspoissi naeruga ööseks aida ukse taha kutsuma. Pühapäeval kirikuski, kui juhtusid kõrvuti poisiga, kellele oleks tahtnud näidata, kuidas naeru juures lohukesed põskedele tekivad, lumivalged hambad välguvad, – ka seal pidi olema tõsine, jutlustas õpetaja jumalapoja maa peale tulekust või ristilöömisest.

Miina siiski naeris. Võis naerda ja lõbus olla, sest temal oli naljaasi üle tuhande linapeo päevas kitkuda, hunnikutes kuivanud sõnnikut rohkem kui vakamaa-osa päevas laiali laotada. Lõunavahel ei palunud ta kedagi appi kümmekonna lehma lüpsmiseks.

Miina võis naerda ka sellepärast, et jaaniõhtuil polnud tal vaja teiste teenijatüdrukute kombel püüda ainult popsipoegade või sulaspoiste pilkusid. Teda vaatasid ka kõige suuremate talude perepojad, saatsid tantsupidudelt koju, anusid akna taga sisselaskmist ega häbenenud külarahva silma all teda tantsitada.

Ja siis tuli suvi, kui Miina naer jäi üha vaiksemaks. Silmadesse oli ilmunud uus, palju sügavam sära, niisugune rõõm, mida ei saa teistega jagada.

Põhjust pidi esialgu saladuses hoidma, niikaua kui . . . Miina ise ei teadnud, kui kaua ta vaikima pidi. Nii oli käskinud Peeter, sama talu perepoeg, kus Miina oli suviliseks. Tuleb oodata, kuni Peeter peab õigeaegseks oma vanemaile öelda, et ta Miina ära võtab. Alles pärast seda võib Miina ka oma isale ja emale asjalood ära rääkida.

Miina mõistis, et Peetril on õigus. Kõik olenes Peetri vanemaist, nende nõusolekust: Neil oli üle valla kõige suurem talu. Miina vanemail aga ainult pisike popsitare, mis sundis alati ootama. Vallamajas kohtumehe juurde pääsemiseks, kuni tähtsamad mehed olid tähtsamad asjad õiendanud. Seisma kirikumõisa köögis, kuni õpetajahärra heaks arvas vastu võtta. Miina oli ka harjunud ootama. Üheksa-aastasest tüdrukuplikast peale. Peremehi ja perenaisi, kes teda karjaseks tulid kauplema. Talle tundus nüüdki loomulikuna, et ta peab ootama, ei tohi ühelegi hingele maailmas usaldada midagi sellest, mis tema ja perepoja vahel olnud.

Peetriga oli teine lugu. Tema ei osanud ega tahtnudki oodata. Ka siis mitte, kui Miina teda pisarsilmi palus. Ta tuli õhtul, kui kõik magasid. Koputas kärsitult aknaruudule.

Ja kui Miina kohe ei avanud, võis Peetri häälest kuulda paha-meelt.

Sellepärast oli Miina huultelt kadunud helisev naer, kuid silmadesse tekkinud salajane rõõm. Ainult vahetevahel lõi sinna salamure. Siis, kui Peeter end tükil ajal kokku ei andnud, kui ta päeval kohtudes isegi silmapilgutusega meelde ei tuletanud nende vahel juhtunut, vaid vastupidi – mõnikord pahandas Miinaga, kärkis, nagu ikka teenijatüdrukuga suures talus. Õhtul seletas Peeter, et ta ei saavat ju teisiti, kui ei taha nende saladuse enneaegset ilmsikstulekut.

Lõpuks aga tulid päevad, veel rohkem ööd, kui Miina silmadest vahtis välja alasti kurbus. Näost, kogu olekust tundus, nagu oleks Miina kandnud rasket koormat. Kadus põskedelt puna ja naeruks avali suu oli peeneks kriipsuks pigistatud.

See oli siis, kui möödus kevad ja kadus suvi, kui valged ööd ei meelitanud enam kedagi metsavahelisele teele kohtumist otsima, kui räästaist tilkuv vesi peletas minema akna all ootava ehalise, kui Miina pisike teenijatuba, kus Peetriga kohtumisel ei tohtinud lampigi süüdata, tundus ebamugavana ja oli täis päeva jooksul vettinud riiete kuivamisest tekkinud niiskust. Palju lõbusam oli Peetril alevi rahvamaja heledalt valgustatud saalis või vallakantselei tagatoas, kus põles suur laelamp, jutukaaslasteks olid sekretär, vallavanema abi ja nooremapoolne poemees ning laual seisid reas õllepudelid. Räägiti, et klaaside kõlina sekka kõlanud tagatoast hiljuti alevisse tulnud apteekripreili heledat naeru.

Ka päeval oli Peetrit harva näha. Kas saabki perepoeg, kelle toa seinal ripub kaheraudne jahipüss, olla kodus sügisel, kui jänesed on end suve jooksul rukkiorasel ja ristikuädalal rammusaks söönud.

Pimedast pimedani hulkus Peeter mööda metsi ja põldusid. Haruldane jahikirg oli sellel sügisel noorperemeest haaranud.

Siis hakati mõistatama, mis on juhtunud Miinaga. Kehast polegi kõhnemaks jäänud, põskedel aga luu ja nahk. Perenaine lubas päeva puhkust, et tüdruk võiks linnas arsti juures ära käia. Miina tõrjus kõik tagasi.

Ei või ju olla, et ta mardipäeval läheb Tormakult ära Peetriga kokku saamata. Peetril on õigus. Polegi vahest ilus rääkida nii kaua, kui ta veel Tormakul teenijaks on. Lähevad liikvele jutud, et teenija on perepoja võrgutanud, või mis veel halvem, et Peeter oma peremeheõigusi Miina suhtes on kurjasti tarvitanud. Kui aga mardipäeval vanaperemees talle tagatoas rahapalga välja maksab, kui õues ootab vanker kahe viljakotiga, kui

Miina pole enam Tormaku teenijaks, siis astub Peeter tema juurde . . .

Ja ometi astus Miina tollel mardipäeva õhtul üksipäini oma pisikese riidekompsuga mööda mändidealust teed ja avas kodutare ukse. Ei ehtinud ta ennast eelmiste aastate eeskujul kuningatütreks ega kerjuseideks ega läinud poiste ja tüdrukutega mööda küla käima ja akende alla laulma. Ning ükski inimhing ei saanud teada, mis juhtus tollel talvel pisikese, mändide alla peitupugenud maja katuse all.

Ei nähtud Miinat tantsuõhtutel. Tervis pidi paha olema. Nii tõendas ka Tormaku perenaine, et tüdruk juba sügisel tõbisena tundunud.

Miina isa, kes varem teiste taatidega armastas koos istuda ja maailma asjade üle aru pidada, ei astunud sel talvel üle koduläve.

Paar korda nähti ainult Küla-Kadrit mändidealusel teel ukerdavat ja Miina kodu uksest sisse astuvat. Ka selles polnud midagi hullu, sest Kadri oskas paigale panna nihestunud liiget ja voolida venitatud seljasooni, teadis rohtu iga tõve vastu. Ta oli asendamatu, kuigi alevi arst oli paar korda Kadrit kohtusse ähvardanud kaevata. Too ajavat seadusega keelatud asju. Rahva arvates oli see puhtast kadedusest.

Midagi ei teatud. Aga kõnekõma hakkas käima valla ühest otsast teise. Poes, vallamajas ja heinaveol. Ning vaibus, kui keegi Tormaku rahvast juhtus lähemale tulema. Võib-olla oleks jutt vaikinud ka Miina isa või ema juuresolekul. Kuid nemad sel talvel väljas ei käinud.

Kevade poole talve, kui peremeeste hobused uuesti hakkasid peatuma liivapõndakul lösutava majakese juures, tuli Miina isa juba õue peremeestele vastu.

Ei – Miinast sel aastal teenijat ei ole. Tüdruk üheksa-aastasest peale iga suvi väljas olnud. Las tõmbab natuke hinge tagasi. Peremehed pomisesid hulludest aegadest – popsitütar tahtvat mõisapreilit mängida. Need, kes juhuslikult Miinat õues kohtasid, võisid siiski tõendada, et tüdrukust sel suvel teenijat ei saa. Liikuvat nagu surmavari ringi, tõstab vaevu jalga jala ette. Kui sügisel oli ainult näost kõhn, siis praegu on muutunud kehastki nii kiitsakaks, et tuul lükkab ümber.

Nii kadusid Miina näost lohukesed ja huultelt naer, kuigi teda ikka peeti veel küla ilusamaks tüdrukuks.

*

Laul tuli tagasi. Mitte endine – vallatu ja ülemeelik, üle õue hõiskav ja kutsuv, vaid tõsisem, niisugune, mida Miina ainult omaette ümises.

Laul tuli tagasi, kui Miina ülejärgmisel sügisel uuesti kodunt välja sõitis. Seekord jäädavalt. Mitte üksi, vaid kahekesi. Enne uuele elukohale asumist käis kaaslasega korra kirikumõisas õpetaja juures.

Sõitis koos Jaaniga, valla teises otsas elava puusepaga, kes ehitusmeistrina ühest vallast teise rännanud. Ei osanud õigel ajal, enne «vabadussõda», naistki võtta. Pärast sõjast tagasitulekut aga oli juba hilja, sest isamaa kaitsmine (kuigi Jaani isal ega Jaanil endal polnud lapikest aiamaadki) oli nõudnud parema jala. Pikkade nõudmiste peale talle maad anti. Poolteise vakamaa suurune ehituskrunt. Rohkem ei arvatud «isamaad» punaste eest kaitsnud Jaani jalg väärt olevat. Temal ainult üks jalg, ühe kanna kinnitamiseks aitab poolteisest vakamaast. Kahe terve jalaga tagasitulnutele kulus kindlalt maa peal seismiseks jagajate arvates paarkümmend hektarit.

Nii oli siis Jaani ühe jala all poolteist vakamaad põldu. Peavarjuga oli raskem. Nii raske, et Jaan otsustas oma plaanidest rääkida Miinale. Ja valla ilusam tüdruk oli Jaani ettepanekuga nõus. Kuigi Jaan ei saanud nüüd enam ehitustel käia, oli ta siiski üle valla hinnatud puusepp, kes iga lihtsat asja kätte ei võtnud. Tema tööpingilt tulid talutütardele kaasavaraks kummutid, kapid ja kaheinimese-voodid – ilusate treitud nuppudega jalutsis ja peatsis. Et ilusate asjade meisterdaja vaevaliselt ühel jalal ümber tööpingi hüppas, ei lugenud Miina arvates midagi, sest ta oli tunda saanud, et kaks kärmelt liikuvat jalga, mis aitavad igast aiast üle hüpata ja igast aknast sisse ronida, on palju halvemad kui üks jalg, mis ei lase oma koduõuest kaugemale minna.

Miina võis rahulikult käia palgimetsas, sest nad ei kavatsenud kauaks jääda naabertalu eestuppa teistele jalgu. Astus palgiree järel suurtes säärsaabastes, kahlas kõhuni lumes, märg seelik üleni jäätanud. Tiris palgikelgu uuesti teele, kui see käänakul juhtus kraavi libisema. Üksinda veeretas ta kodus palgid riita. Alguses oli Jaan paar korda püüdnud appi tulla, kuid libises ja kukkus nii, et pidi reelt veereva palgi alla jääma. Miina ei lubanud ja Jaanil endal oli häbi rohkem oma abi pakkuda.

Kui aga Miinalt küsiti, kuidas ta oma eluga rahul on, siis vastas ta kaalukalt ja arukalt, et pole viga. Jaan on meistrimees, teenib nii palju, et võis lasta raha eest palgid maha lõigata. Puulõikamisega poleks Miina üksi toime tulnud. Väljavedami-

sega ei ole viga. Ah, et kas pole raske? Kuid ütelgu küsija, kus kohal siis kergem on.

Suvel, kui majaseinad kerkisid, oli Miina jälle taludes.

Ühes talus oli vaja talvel palgiveol kasutatud hobuse eest tööpäevi teha.

Nädalapäevad teises talus, kuhu Miina paar lammast suveks karja võeti.

Poolteist nädalat kolmandas, mille peremees andis Miinale loa lehma söötmiseks teepervedel ja peenardel, kuhu talu suurt karja poleks saadud ajada, kus aga ühe lehma käekõrval karjatamiseks oli küllalt rohtu.

Tuli kaubelda tükike heinamaad ka talviseks lammaste ja elajate toiduks. Niitis, riisus ja pani kokku Miina. Talvel aga veeti üks kuhi peremehele, teine Miinale. Ja kui tekkis kahtlus, et Miina on peremehe jaoks määratud kuhja mõned hangutäied heinu vähem pannud, raiuti mõlemad kuhjad talvel pooleks. Tollise täpsusega, piki kuhjavarrast.

Tööpäevad poolteise vakamaa kündmise ja äestamise, kartulivagude ajamise, suvise muldamise ja sügisese lahtiajamise eest. Ühe hobusepäeva eest kaks Miina tööpäeva, sest hobusel oli ju neli jalga, Miinal ainult kaks.

Tööpäevad, kui peremees lubas karjamaalt, mida ähvardas võssa uppumine, talviseks kütteks mõne koorma hagu raiuda.

Vahel tundus, et Miina aastas peaks olema kaks korda rohkem päevi kui teistel. Kuna aga päevade arv endiseks jäi, siis pidid välja aitama ööd.

Ja ikkagi hakkas Miina laulma. Eriti siis, kui ta juba oma toa ja lauda-uberiku vahel askeldas. Aastat neli tagasi, kui ta veel tantsuõhtuil käis, oli ta kuulnud laulu:

«Teeme pesa endile
nagu pääsulind...»

Iga päevaga hakkasid nii viis kui ka sõnad talle järjest rohkem meeldima, kuigi ta nüüd enam tantsuõhtutel ei käinud. Jaani tantsimised olid tantsitud. Korralikul abielunaisel aga ei kõlba niisama seina ääres seista ja oodata, kuni mõni poolvintis külapoiss teda saali keskele põrandale palub. Ja sellepärast polnudki Miinale tolle, tema arvates ilusa laulu sõnadest meelde jäänud rohkem kui esimesed kaks rida. Võib-olla oligi nii hea, sest järgmised salmid rääkisid juba petmisest, pesast äralendamisest, kõigest seesugusest, mida Miinal mõtteski polnud. Veel vähem Jaanil, kes korraliku inimese kombel kõndida ei saanud, lendamisest rääkimata.

Ehitasid oma pesa. Kelle jaoks? Lapsi ei tulnud ei esimesel, teisel ega kolmandal abieluaastal. Juba siis oli neid, kes Miina rühmamist puhtaks ahnuseks nimetasid.

Kuid küllap see oli kadedusest. Samuti kui jutud laste puudumise kohta. Kadedus, aiva must kadedus ümberringi, sest igaühel pole kodus niisugust meest, kes naise soovid silmadest loeb, niisugust meistrimeest, keda mitmest vallast otsida annab. Pole igaühel oma pesakest. Sellepärast ümises Miina omaette vahepeal unustatud laulu. Kuni . . .

. . . Mõne aasta pärast selgus, et «isamaa kaitsmine» oli Jaanilt suuremaid ohvreid nõudnud, kui ta esialgu arvas. Alguses hakkas valutama teise, seni terve jala varvas. Jaan vaikis, Mida teeb varbavalu tõsisele ja tublile mehele, kes isegi jala mahavõtmise ajal ühtki oiet kuuldavale ei toonud. Päeval polnud viga. Öösel, kui Jaan valu pärast hambaid krigistas ja vähkres, oli hea, et Miina magas ega olnud kuulajaks.

Jaan vaikis, kuni Miina laupäeva õhtul saunas märkas, et mehe varvas on päris mustaks tõmbunud. Miina seadis ennast esmaspäeva hommikul valmis – külast hobune laenata ja linna arsti juurde sõita. Kuidas võis aga Jaan lubada, et Miina, kellel ennegi hobuse- ja karjamaapäevi tegemata, peaks kaks päeva rukkisidumisel selga küürutama tema tühja varba pärast. Ja arst . . . Ühele haigusele leiutab kümme teist juurde, et rohkem raha välja pressida. Aga neil on veel katuselaastude eest maksmata. Sellel esmaspäeva hommikul ütles Jaan esimesed kurjad sõnad Miinale, kes nii kergesti ei tahtnud oma kavatsusest loobuda.

Jaan jäi peale. Ei läinud nad tol hommikul ega järgmisel. Ei läinud järgmisel nädalal ega kuul. Sõitsid alles siis, kui punetus oli labajalani jõudnud ja Jaan ka päeval tööpingi juures askeldades ei suutnud hetkekski unustada mööda luud otse südamesse tungivat valu.

Kõik järgnev oli Miina jaoks halb unenägu. Haiguse nimi, mille arst ütles, ei tähendanud talle palju. Gangreen. Tol ajal tuli üldse palju igasuguseid võõraste nimedega haigusi. Gripp, siis see – nimegi raske öelda – infulentsa. Selgus, et Jaani haigus oli kõigist teistest võõraste nimedega haigustest kõige hirmsam. Niisugune, et Jaanil ka teine jalg labajalast maha võeti. Rohkemaga polnud Jaan nõus, sest sõjapäevil oli ta näinud, et arstid liiga kergesti lõikavad käsi ja jalgu.

Pärast lühendati Jaani jalga põlveni.

Lõpuks lõigati nii, et jalast jäi järele ainult lühike rippuv tombuke.

Ja siis polnud haigusel enam kusagile mujale minna kui otse südamesse...

Miina laenas siit ja laenas sealt – sai Jaanile korraliku kirstu. Peremehed, kelle tütardele Jaan eluajal oli kummuteid meisterdanud, kes magasid Jaani tehtud voodites, ei nõudnud seekord Miinalt kõige pikemaid tööpäevi hobuse eest, kellega viidi surnuaiale Jaani kirst – kaks korda pikem kui kirstus lamaja ise. Küll Miina edaspidi vaatab, millal võlad tasa saab, sest ega Miina mõtle nii pea Jaanile surnuaeda järele minna.

Matusest kõneldi aga veel kaua, nagu polekski surnud ühe jalaga puusepp, vaid valla kõige jõukam peremees. Rohkem kui lahkunust räägiti mahajäänud Miinast. Mitte süda, vaid kivitükk pidi sel naisel rinnus olema. Ei langenud lese silmist ühtegi pisarat, ei kodunt ärasaatmisel ega kirstu haudalaskmisel. Kuivade silmadega pani mehe mulla alla. Isegi võõrad nutsid, kui hauda kinni hakati ajama. Miina ainult vahtis omaette. Mine tea, oligi tal Jaanist sooja või külma. Võib-olla ootas ta mehe surma juba sellest ajast, kui maja valmis sai. Majaga Miina-vanune võis lonkuri mehe asemele veel ei tea missugust uut loota.

Pärast haua kinniajamist ronis Miina meeste lähedale, kes sealsamas kadunu mälestuseks pudelist rüüpasid. Ta ei pannud naiste kombe kohaselt pudelit ainult niisama suu juurde. Ta rüüpas, kui pakuti. Rüüpas teistki korda. Kolmandat. Ta ei leppinud meestesuutäiega. Pudeli temani jõudes alanes selle sisu hoopis tunduvamalt.

Rüüpas nii, et hakkas karjuma ja ulguma. Viskus mehe hauale, käskis kalmu uuesti lahti kaevata ja teda ennast elusalt Jaani kõrvale matta. Küllap purjus peaga hakkas südametunnistus piinama, et mehe ühegi pisarata oli ära saatnud.

Alguses võttis pudeli vastu ainult pakkumise peale, pärast küsis ise.

Nii ta jäigi päise päeva ajal matuselistest maha surnuaiale haudade vahele komberdama, sest ühegi inimese sõnal polnud niisugust jõudu, mis oleks teda sealt lahti kiskunud.

*

Miina ei läinud pärast Jaani surma mehele, kuigi mõnikord nähti tema maja poole astumas rentnikust leskmeest, kellel üksipäini kohapidamine ja naisest mahajäänud kahe lapse kasvatamine kippus üle jõu käima. Seadsid sammud sinnapoole vana-

poisist sulased, keda igal aastal uues talus võõra katuse all elamine oli tüüdanud ning kes Miina ja surnud Jaani majas lootsid alatiseks peavarju leida.

Kuid kõik nad lahkusid varsti, nagu olid tulnudki. Miina elas endiselt üksi. Aasta, kaks, kolm ... Nagu varem, tegi ka nüüd peremeestele päevi.

Kuid imelik asi oli Miina tööpäevadega – need oleksid nagu odavamaks läinud, sest tal polnud kodus enam Jaani, kelle abi ka kõige rikkamal peremehel mõnikord vaja võis minna.

Tundus, et inimeste näod ja kõnegi oleksid pärast Jaani surma nagu muutunud. Miina kuulis kahemõttelisi küsimusi oma lesepõlve kohta, märkas peremehe rasvast pilku libisevat üle oma rindade ja allapoole, nii et ta laskis silmadel käia üle jakikaeluse ja seeliku – ehk on midagi korrast ära. Tegi, nagu ei saaks aru sõnadesse ja pilkudesse peidetud mõtetest. Silmade ja sõnaga ei võta kellelgi tükki küljest. Tema teeb oma päevad ausalt ja lehmakarjatamise kohta küsib samuti täpselt, missugusel teeveerel ja missugusel peenral võib teda keti otsas pidada. Miinale ei lähe korda, mis Tagura peremehest räägitakse. Pole tema asi, et teenijatüdrukud sealt mõnikord poole suve pealt lahkusid. Olgu peremehel kas või kümne popsinaisega korraga tegemist.

Imelikke asju räägiti Tagura peremehest, kes rohkem kui põldudel armastas hulkuda võsa vahel. Kuid mis see kõik Miinasse puutub ...

... Siiski puutus.

Tol suvel kandsid Tagura peremehe käigud teda ikka sinna kanti, kus teadis Miinat oma lehma karjatavat. Päris viisakalt Miina elu ja tervise üle, aitas raske lesepõlve üle kurta, ei jätnud kadunud Jaanigi meelde tuletamata ja just tema mälestuse nimel juhatas Miinat lehmaga nende võsakäärude vahele, kus oli näinud lopsakamat rohtu lokkamas.

Ning enne, kui jõudis midagi juhtuda, käisid jutud. Tagura karjamaalt peatoidust nilpsivate lehmade omanikud – pool tosinat popsinaist – ei suutnud leppida, et Miinal lubatakse lehmaga otse viljapõldude-vahelistel peenardel käia, kus väetisest osasaanud rohi ulatub põlvini. Nemad kõndigu teekraavides, mis juba ammu pealuuna paljaks lakutud.

Mine tee kindlaks, et juttudel tõepõhja all polnud, sest niisuguste asjade juurde tunnistajaid ei kutsuta. Ei olnud tunnistajaid ka hiljem, kui Miina Päitsik omapead rohtu nilpsis, Miina aga ise tükiks ajaks oli kusagile kadunud. Ei karistatud Päitsikut isegi siis, kui ta põlvini ulatuvast rohust läks kõhuni ulatuvasse

kaerapõldu. Sel suvel ei pannud Päitsiku üleannetust pahaks ei Miina ise ega ka Tagura peremees.

Ainult seda teati, kuidas Tagura perenaine Miina õuelt välja kihutas, kui too läks hobust küsima ja ausalt lubas tasuda.

«Lehma karjamaa eest juba tasusid,» kisendas perenaine, häbenemata sealsamas lauda juures askeldavat sulast ja teenijatüdrukut. «Hobuse eest tahad ka sellesamaga kinni maksta... Ausaid mehi võssa vedamas.»

Mida võis Miina vastu öelda. Kas mõistab suure talu perenaine, et lesknaine, kellel alles mehe matustest võlad kaelas, ei saa Tagura peremehe vastu, kui see käib oma karjamaal, kus Miina lehma keti otsas söödab.

Ainult Päitsik oli tummaks tunnistajaks, kuidas Miina lepaja pajurägastikust väljudes mõnigikord mitu tundi järjest kraavipervel ta külje najal nuttis.

Tagura perenaisega oli Miinal veel raskem kui peremehega. Miina teadis, mida peremees talt ootas, perenaisele polnud tal midagi pakkudagi.

Ning sellepärast viis Miina Päitsiku laadale ja müüs sügisel maha lamba koos talledega.

*

Inimesed unustasid aastad, mil Miina naeris ja laulis. Unustasid aastad, mil ehitas koos Jaaniga maja. Unustasid, kuidas ta üksipäini maksis Jaani haiguse ja matuste ajal tehtud võlgu.

Kuid miks ei unustanud nad järgmisi aastaid?

Neid, kus küla vaatas Miinale viltu ja naised sülitasid kolm korda, kui juhtusid Miina majast mööda minema, kui kuulsid sealt joodikute ja ümber-aelejate laulujoru ning nägid õues konutavaid hobuseid.

Miina uks oli lahti kõigile, kellel oli tahtmist suurelt teelt salakõrtsiks muutunud maja poole pöörata. Hobused seisid seal päeva ja kaks, kuni kolmandal päeval perenaised hobuste järgi teadsid oma mehi Miina juurest otsima tulla.

Ja Miina ei häbenenudki, kui mõni neist sõimu saatel meest välja reele või vankrile tassis.

Miina laulis nii, nagu ta viimastel aastatel oli kuulnud:

«Elu – see võib untsu minna,
sinna parata ei saa,
aga tee, mis viib meid sinna,
asfaldist peab olema.»

Ainult siis, kui Miina viinauimast välja magas, kui polnud kedagi, kes oleks nõudnud uusi pudeleid ja õllekaste, haaras teda ahastus.

Miina oigas ja ägas. Vahtis voodis väherdades pärani silmi hullumeelse pilguga lakke, mille kadunud Jaan just enne oma haigust oli jõudnud valgeks värvida. Pilk peatus nurgariiulil, mille Jaan veel haigest peast oli valmis nikerdanud, et Miinal oleks, kus hoida oma niite ja nõelu ja kus nüüd tolknes paar pooleldi tühjaks joodud pudelit.

Ahastus, nii sügav, suur ja lai, et ei uputa ära ühtegi ookeani. Seda võib uputada ainult... Ja Miina haaras nurgariiulilt külalistest jäänud pooliku pudeli. Rüüpas, vandus.

«Kuradile kõik... kellele ma peaksin ennast hoidma!»

Ja nuttis uuesti purjus inimese siiraid pisaraid.

Ta oli ju ennast hoidnud. Neiupõlves rohkem kui keegi teine. Oli hoidnud ennast kellelegi, kelle nimegi ta ei teadnud, kuid kes pidi kõigist teistest olema suurem, ilusam ja parem. Ja kes ta siiski võttis? Alatuist alatum.

Miina haletses rohkem Jaani kui ennast. Mida oli ta Jaanile, tollele truule hingele, pakkunud? Miina teadis paremini kui keegi teine, kes oli süüdi selles, et neil polnud ühtki last. Teadis juba siis, kui Jaanile läks. Küllap taipas põhjust Jaangi, too tasase hinge ja vaikse loomuga tööori. Oleks ta ühegi halva sõna öelnud. Miinal oleks siis palju kergem olnud. Kuid Jaan tegi näo, nagu peakski olema nii, et inimesed lähevad paari ja lapsi ei sünni.

Miina rüüpas jälle. Nii kaua poolikust, kuni tuli keegi täie pudeliga.

Ainult üks kord, nii teati külas rääkida, saatis Miina külalise ukse tagant minema. Jooksis Tormaku Peetrile õue vastu, virutas täie rusikaga vastu vahtimist.

«Ah, sina kah... lurjus niisugune... tulid oma kätetööd vaatama... Vaata siis! Säh sulle!»

Ja Miina rusikas virutas uue hoobi.

«Õigel ajal ei osanud sulle anda. Võta nüüd protsentidega.»

Miina pöördus rahulolevalt majja tagasi ja linalaka kunagine hele, nüüd viinast, ulaelust ning magamatusest kähe hääl nõudis põrgusõiduks asfaltteed...

...Nii kaua, kuni leidis taevatee. Taevatee otse topiti talle jalgade alla.

Metodistidel, kes võtsid endale hingede päästmise ülesande Miina koduvallas, oli vähe palvetundide pidamisest endises kõrtsiruumis. Pealegi oli vaja kusagil leida öömaja ja kõhutäidet.

Käisid kolme-neljakesi ühest perest teise. Jätsid vahele suuremad talud, kus õues oli kaks-kolm ketikoera, kus peremehel ja perenaisel jätkus pastori käest saadavast hingeõnnistusest, sulaseperel aga oli maiste asjadega rohkem tegemist kui hingega.

Nende tee viis popsi- ja vabadikuperedesse. Seal, kus nad peatusid, võis varsti kuulda mitmehäälset laulu mandoliinide ja kitarride saatel.

Jõudsid Miinani, kes pärast rasket ööd oli valmis kätt enda külge panema ja Jaanile järgnema. Miks ei teinud ta seda juba siis, kui Jaan surnuaiale viidi?

Miina kuulas osavõtmatult jutlustaja manitsusi, patuelule seljapööramise meelitlusi ja kutset astuda õdede-vendade hulka.

«Veel mul õed-vennad... Pole meid üks ema sünnitanud ega üks isa sigitanud,» ümises ta vastuseks.

Kuid hingepäästjad olid kangekaelsed. Miina ei viitsinud voodist tõusta, ent varsti kõlasid tagatoas mandoliini- ja kitarrihelid. Niisugused, et lamaja jäi tahtmatult kuulatama. Talle meeldis laulude lihtne ja kerge rütm. Selle järgi oleks noores eas võinud tantsugi keerutada.

Talle meeldisid laulude sõnad, mis jutustasid maapealsest patuorust ja kutsusid kogu elu andma issanda hoolde. Miinal hakkas kergem.

Ka kirikus tuletati meelde inimeste patutegusid, kuid seal hirmutati kuradi ja põrguga. Kiriku jumal oli rusuv ja kättemaksuhimuline. Miina tundis, et kiriku jumala käest pole tal pääsu – patu eest ootab nuhtlus.

Too jumal aga, kellest siin jutustati – ükskõik kui suured või väikesed su patud ka oleksid –, andestab kõik, anna ennast ainult tema hoolde.

Ja Miina andis. Tema tagatoast hakkas kostma hoopis teistsugune laul kui varem. Kui ei saadud palvetunniks muud ruumi, koguneti siia.

Miina keetis ja küpsetas. Pani paremad linad voodisse, kus puhkasid rännuväsimust jumalakuulutajad. Kui Miina varasem kuulsus alguses peletaski mõne hinge uue usu juurest eemale, siis seda rohkem meelitas ta juurde hiljem. Eks olnud ju see, mis Miinaga juhtus, otse jumala sõrm.

Miina hääl omandas jälle endise kõla. Esimest korda elus laulis ta teistele kuulamiseks. Keelpillide saatel. Jutlustaja sügav bariton põimus Miina heleda häälega:

«Oh kui hea on so peal olla,
Jeesu hooleks anda end,..»

Miina oli end kunagi andnud Peetri hooleks. Viinapuuväädina oli ta otsinud tuge ühe jalaga Jaanilt. Nüüd andis ta end jumala hooleks, sest teised kõik olid teda petnud. Andis jäägitult, müüs esimesele ostjale võileivahinna eest maja ja läks koos rändjutlustajaga. Sest võõrastes valdades ja kaugemates kihelkondades võis olla inimesi, kes veel ei tea, kui hea on vabaneda maapealsetest muredest, anda end täiesti issanda hoolde.

Miina ise ei osanud oma tunnetest rääkida, seda ilusamaid sõnu leidis aga Voldemar Miina patustpööramise kirjeldamiseks. Miina ainult kinnitas pärast jutlust, et nii on temaga tõepoolest kõik olnud. Jumala sõrm näitas talle õige tee. Kinnitas ka lauluga:

«Kaunimat, kaunimat olla ei saa,
kui Jeesukese käekõrval kõnnin ma...»

Vend Voldemar oli Miina jaoks Jeesukese maapealne kehastus. Tema kõrval kõndimine aga – Miinale tundus, nagu oleks ta käinud jumalapoja endaga...

Miina jäljed kadusid kodumailt ja ainult kuulduste järgi teati kohti, kus teda oli nähtud palvetundi pidamas. Räägiti, nagu oleks pikkade palvete järel jumala armastus tõepoolest Miina peale tulnud ja andnud talle tagasi naiseõnne. Ühed teadsid, et vastsündinu oli poiss, teised vaidlesid vastu – ainult tüdrukutirts, sest Miina polnud ju mõni perenaine, kellel meessoost pärijat vaja.

Oli kuuldud ka sellest, nagu oleks just tol ajal, kui jumalal tekkis armastus ja ta täitis Miina salajase soovi, hoopis kadunud vend Voldemari armastus Miina vastu. Seda enam, et maja müügist saadud raha oli juba issandale meelepärasteks tegudeks kulutatud.

*

...Miina tuli tagasi koduvalda sõjajärgseil aastail. Siis, kui inimesi tuli ja läks ja tema tagasitulek ei äratanud kellegi tähelepanu.

Ei olnud sündmuseks tema avaldus kolhoosi astumiseks, sest temasugusest – maata, lehmata ja lammasteta – ei olenenud kolhoosi loomine. Avalduse andis, kui tema juurde tuldi. Ta oli harjunud tegema, mida teised enne teda teinud. Miinas polnud sisemist võitlust oma maa, lehmade ja hobuste pärast. Lihtsalt läks. Ükskõikselt. Tööd tuleb igal pool teha.

Ta ei pooldanud ühte ega teist. Tema elu üksikud etapid polnud kujunenud vastavalt ajaloole – tsaariaeg, kodanlik aeg. Temast läks märkamatult mööda esimene nõukogude aasta, sest siis otsis ta taevast õndsust. Tal oli oma ajaarvamine: enne Peetriga tutvumist, raske sügis ja talv, oma pesa ehitamine koos Jaaniga, lesepõlv, aastad painajaliku unenäona, jumalaotsimine, ja lõpuks – vana naise tarbetu elu.

Sellisena andis ta avalduse. Ükskõik kus või kelle heaks ülejäänud aastad tööd teha. Tundis vaid salahirmu, kas jõuab tema, juba kuuekümne lähedal vanainimene, teistega kartulipõllul või viljakaarel sammu pidada. Teistsugust tööd ei osanud ta ette kujutada. Teistsuguse töö jaoks polnud teda ükski peremees kaubelnud. Tundis end kõrvaletõugatuna, kui talle leiti kergem koht kanafarmis. Nii olid peremehed alati teinud teenijatüdrukute ja sulastega, kelle jõud talu teenides oli lõpukorral. Aasta või kaks kergemat nokitsemist, pärast – vaestemajja vallasandiks.

*

Ja see hirm närib nüüdki veel Miina südant. Kartus muutuda ülearuseks ei anna rahu öösel ega päeval.

Teda ühendab eluga võti. Suur ja raske, millega saab avada kanafarmi vooderdatud ukse. Niikaua kui võti on Miina käes, ei ole ta veel ülearune. Niikaua kui ta kas või neljakäpuli ronib sisse kanafarmi uksest, on ta vajalik. Sellepärast ta ei anna võtit kellelegi, isegi mitte Juhanile, kui too haiguspäevadel teda asendab. Ta ajab ennast poolhaigena üles ja nõuab arstidelt, et nad ta südame kiiremini terveks teeksid.

Arstid panevad Miina uuesti jalule. Kuid mitte keegi ei võta ta südamest salahirmu. Mitte keegi ei võta temalt haiglast tigedust noorte vastu, kes tema arvates elavad liiga kergelt. Tosin aastaid pole suutnud panna ta silmadesse seda helgust ja armastust, mis sealt kadusid eelmise veerandsaja aasta jooksul.

Vaevalt teda ennastki hakatakse eriti armastama.

Võib-olla armastust polegi vaja. Aitaks vaid võtmest tema mõistmiseks.

KÕRVUTI

Juba teist nädalat polnud vahet päeval ega ööl, lõputu jooksmine, trügimine ja seismine jaamades, järjekordades, vagunitreppidel ja vagunites, kuni Poiss seljakotiga jõudis siia suurde Siberi sõlmjaama, kus ta samuti juba kolmandat päeva tõukles ja trügis, istus ja magas mitmetuhandelises inimsummas.

Mõnikord sai päeval tukkuda. Kuid vahel algas öösel niisugune rabelemine ja sagin, mis oleks surnudki äratanud. Kõik olenes sellest, kuidas rongid tulid ja läksid.

Pärast asjatut katset edasi sõita pöördus Poiss tagasi jaamahoonesse, turnis põrandal istuvate ja lamavate inimeste vahel. Magada oleks tahtnud. Hullumoodi magada. Iga hinna eest. Üksköik kus. Unetusest olid silmaäärad punaseks muutunud. Võib-olla oli see ka palavikust, sest vahetevahel tundis ta külmavärinaid.

Seal, akna kõrval seina ääres peaks leidma vaba koha, kui paluda, et põrandal istujad veidi koomale tõmbuksid, kohvrid üksteise otsa tõstaksid.

Poiss aga ei mäletanud enam, millal ta viimati oli pikemat juttu ajanud. Päevas kasutatavate sõnade arv oli kahanenud paarikümnele. Ning ka praegu kõndis ta vaikides, ei vastanud vabandustele, kui teda tõugati, ja ainult naeratas süüdlaslikult, kui ta ise astus mõne põrandal lamaja jalgadele.

Läänest itta venivad, jaamades päevade kaupa seisvad ešelonid olid isegi Siberi jaamahooned ummistanud sõjapõgenikega. Ešelonidest mahajäänud otsisid oma perekondi kõigis sõlmjaamades Tšeljabinskist Taškendini.

Lähema pingi alt paistis vaba koht. Sinna lükkas Poiss oma seljakoti, ning osavalt, siu kombel vingerdades jõudis ka ise kottide ja jalgade vahelt läbi, kiilus ennast kahe, juba varem pingi all puhkava kere vahele. Nood ei pööranud uustulnukale tähelepanu, samuti kui tema ei võtnud vaevaks uurida vanu asukaid.

Inimesed tulid ja läksid. Kuid teda kaitses jalgadest ja kompsudest barjäär. Selle taga võis puhata. Tunda mõnu üksindusest. Kaks korda päevas tulid koristajad saepurukottidega. Siis pidid magajad, vahekäikudes ja seinte ääres põrandal istujad tõusma,

seisma nii kaua, kuni põrandale pillutud saepuru koos pori ja lumelõrtsiga oli välja pühitud.

Hetkeks katkestasid sajad valjuhäälдajad hiiglasliku jaamahoone saalides ja sajameetrilistes koridorides, maa-alustes ja maapealsetes käikudes, sööklates ja ametiruumides oma tavalise saate. Poolelt taktilt katkes kuulajaile mehisust sisendav sõjaväemarss. Moskva diktoril jäi pooleli olukirjeldus mõnest rindel sooritatud kangelasteost. Levitani jõuline hääl ei jõudnud lõpetada viimast Informbüroo teadaannet eelmise päeva lahingutegevusest. Vaksali oma raadiosõlmest hakkas kostma kellegi kähisev hääl, mis teatas saabuva rongi lähte- ja sihtpunktid. Ootajad upitasid õlgadele kotid ja kompsud, paariviisi kinniseotud ja riidesse õmmeldud reisikohvrid. Astusid üle põrandal magajate, komistasid väljasirutatud kätele ja jalgadele, ummistasid perroonile viivad käigud.

Veerand või poole tunni pärast valgus kogu laviin jälle tagasi. Ainult vähesed õnnelikud suutsid vagunisaatjate sõimust ja vastutõrjumisest hoolimata kiiluda ennast juba varem täistuubitud vagunitesse.

Poiss ei teadnud, kui palju aega oli möödunud. Ta ei tõstnud peadki, kui valjuhäälдajad teatasid järjekordse rongi saabumisest. Ta oleks võinud lamada lõpmatuseni. Ainult paar korda päevas ta tõusis, sest muidu oleksid jäänud välja võtmata ta toidutalongid.

Kusagil sealsamas lähedal, võib-olla kõigest mõnesaja meetri kaugusel töötasid vabrikud. Inimesed seisid masinate juures üksteist tundi. Ja ka pärast ei läinud nad koju, vaid magasid sealsamas. Mürskudele ja terasplaatidele kirjutasid alaealiste, kuid juba mehe eest väljas olevate käed «Surm fašismile!»

Kuid Poiss seljakotiga ainult aimas nende olemasolu.

Jaamahoonest kihutasid peatumata mööda ešelonid sõjavarustusega. Läände. Vedurijuhtide silmad olid samuti unetusest punased. Kuid Poiss seljakotiga elas nende hulgas, keda sõda oli paisanud läänest itta, rindest ikka kaugemale.

Teisel või kolmandal päeval tõmbas keegi teda jalast.

«Tule, istu!»

Poiss ainult pomises midagi vastuseks, isegi aitäh ei taibanud öelda. Oli hea, et äramineja kiirustas, et polnud enam aega pikemaks jutuks. Poiss naeratas tänulikult, sama naeratusega vastas ta kõrvalistujale, oma uuele naabrile, kui see ruumi tehes mantlihõlmad koomale tõmbas.

Las peavad teda kohtlaseks ja ebaviisakaks. Isegi head reisi ei soovinud ta koha pakkujale. Kuid sisisevad ja visisevad hääli-

kud venekeelses tervituses ja muudes soovides olid talle seni teinud ja teevad edaspidigi ainult asjatuid sekeldusi. Parem juba suu kinni hoida.

Kas teda veel vähe on tassitud küll miilitsajaoskondadesse ja muudesse ametiasutustesse, kui ta oli küsinud teed, sest isegi siin kauges Siberis kutsus iga teine plakat valvsusele. Poisi suvemantel, eriti aga aktsent vastasid just standardspiooni kõigile tunnustele, nii nagu nad olid joonistatud plakatitel ja nagu neid kirjeldasid standardoraatorid. Eriti agarad olid poisipõnnid, kellele isegi unenägudes viirastusid võitlused, kangelasteod, kellegi eriti ohtliku vaenlase kinnipüüdmine.

Oli tegemist dokumentidega, millest osa oli kirjutatud sulaselges eesti keeles, sinna kleebitud fotodelt aga vaatas vastu selline naeratava näoga punnpõskne ja lahku soetud juustega noormees, kellel polnud vähematki ühist kontrollijate ees seisva harjasjuukselise kondibuketiga. Pilotka, kalifeed ja sõduripluus aina suurendasid kahtlust, sest spiooni üheks esimeseks maskeerimisvahendiks peeti punaarmee vormi. Eriti siis, kui sellele oli peale tõmmatud suvepalitu.

Alati oli palju vaeva, kuni Poiss suutis selgeks teha, et ta oli kuulunud hävituspataljoni, pärast seda teeninud paar kuud ühes väeosas ja siis tervislikel põhjustel demobiliseeritud.

Ta oli alles kahekümne aastane. Mõni kuu tagasi oli tal kodu, olid vanemad, olid oma maa ja oma rahvas. Veel nädalapäevad tagasi, enne seda, kui ta alustas reisi Uraalist Novosibirskisse, olid omad poisid sõjaväes.

Nüüd oli ta üks mitmest tuhandest, kes olid takerdunud suurte jaamahoonete kõrgetes saalides, mida ei suutnud soojaks kütta leiged keskkütte patareid ega tuhandete inimkehade soojus. Sissevajunud põskedega ja õhtuti palavikust läikivate silmadega oli ta ikka otsinud ustest ja vahekäikudest kaugemaid kohti, kus tõmbetuul ei tunginud läbi õhukese, siidvoodriga palitu.

Siin on ta rohkem omade keskel kui sünnimaal. Keegi ei soovi talle halba. Tal pole karta nurga tagant bandiidi kuuli. Ja ikka on ta üksi. Ta ei saa sobitada tutvust isegi lähema naabriga. Üksainus sõna kutsuks esile terve küsimuste tulva. Kust kohalt? Kuhu? Miks?

Ta teeskles tukkujat. Nii oli kõige parem. Tukkuda päeval, öösel, kas või mitu ööpäeva järjest.

Ajanäitaja saali seinal näitas alles kolmandat öötundi, kuid väljas hakkas juba valgenema. Ka aeg oli läinud segi, sest päike tõusis siin kuus tundi varem. Ainult raudteelased ei hooli päikesest. Raudtee kellad näitavad kõikjal ühesugust Moskva aega.

Ka Tallinna ajanäitajatel on alles kolmas öötund. Ei, küllap vist ei ole. Fašistid lükkasid ju aja Eestis ühe tunni võrra tagasi.

Siin aga algas sagin, sest inimeste kõhud ja muud asjaajamised ei käinud kella, vaid päikese, öö ja päeva järgi.

Poiss oleks pidanud tõusma, minema pisikese luugi juures asuvasse sappa, ulatama demobiliseeritu dokumendid, kuulama luugi taga istuva kapteni urisemist, miks ta pole ikka veel ära sõitnud, ja siis vastu võtma talongi leivale ja ühele soojale lõunale.

Juba tõusis üks, tõusis teine. Poisi naaber ringutas. Kusagil olid vaksali uksepooled lahti lükatud ja jahedus tungis alumiselt korruselt ülemiseni. Hakkasid sagima koristajad luudade ja saepurukottidega.

Poolpilukil laugude vahelt piidles Poiss kõrvalistujat.

Pingi all lamades oli Poiss näinud vaid ta jalgu, õigemini – vilte. Ta ei teadnud, kas naabri sääred olid saledad või tüsedad, polnud vähematki aimu, mis number võis olla ta kingadel enne sõda.

Kuid vildid vastasid ilmale ja sõja-ajale, vastasid ükskõik missuguse jala suurusele. Need olid universaalsed, suurepärased, majesteetlikud ja paindumatud, üleskerkivate ninadega. Nad tõstsid omaniku evakueeritute aristokraatia hulka.

Nüüd, kus nende kandja pöördus Poisi poole, märkas too, et peale viltide oli Tüdrukul siinse moe järgi taljest kitsas talvemantel ümara karvakraega.

Tüdruk. Võib-olla on ta naine. Sõidab mehe juurde. Kuid millegipärast meeldis Poisile naabrit tüdrukuks nimetada. Muidugi ainult mõttes. Poiss pani tähele, et naaber polnud sugugi inetu, kui ta püsti tõustes palus:

«Kas vaataksite nii kaua mu kohvrite järele, kuni ma ära käin?»

Tüdruk nihutas kolm kohvrit Poisi jalgade juurde. Rohkem liigutuse kui põljusõnalise jutu järgi sai Poiss aru, et tal tuleb teatud ajaks jääda Tüdruku koha ja kohvrite valvuriks. Ja millegipärast tundis ta heameelt, et võib osutada teene. Esimest korda üle hulga aja tundis häbi oma habemeudemete pärast, mis olid juba paar nädalat ajamata.

Head sõnad olid vene keeles «да» ja «нет». Kummagi ütlemine ei reeda sinus balti sakslase aktsendiga välismaalast.

Mantli krae varjust jälgis Poiss pingiridade vahel kaugenevat naabrit. Isegi kõvad vildid ei suutnud muuta Tüdruku veidi õõtsuvat kõnnakut, mis pani hõljuma mantli taljest allpool. Puhevil, hallist villasest lõngast sall varjas juukseid. Kas salli all

peituvad juuksed on heledad või tumedad? Tumedad, päris kindlasti tumedad. Üks saja vastu – tüdruk on blond. Tal olid pruunid silmad. Poisi varasemate tuttavate hulgas ei olnud ühtki pruunisilmalist.

See on esimene.

Miks ta naabri järsku oma tuttavate hulka paigutas? Seni oli ta tuttavateks pidanud vaid neid, kellega oli koolis õpitud, tantsuõhtuile mindud ja mõnikord kojusaatmisel kuskil aiaväravas suudeldud.

Ei tea, kas Tüdruk peaks varsti tulema? Kas ta läks sööma või seadis end sõidulubade sappa? Poisil polnud kusagile kiiret. Temale vajalik luuk avati alles tunni aja pärast. Aga hea oleks, kui Tüdruk tuleks juba varem.

Tüdruk tuligi oodatust kiiremini. Juba eemalt naeratas pingil istujale. Küllap see oli kohvrite pärast. Võib-olla, et kohvrite pärast ta nii kiirustaski.

Poiss märkas, et rätiku ääre alt vaatas tõepoolest välja must juukselokk, äsjasest pesemisest veel märg. Hommikune tualett tuli teha sealsamas jaamahoones ja mitte kuidagi ei mahtunud Poisi kujutlusse, et samuti kui tema ise, seisis ka Tüdruk järjekorras pika kraaniderivi juures, tammus põrandat katvas saepurus.

Kas Poisil ei olevat nüüd soovi ära käia? Nii küsis Tüdruk. Ja Poiss omakorda kõmpis piki vahekäiku tualeti poole. Isegi seljakoti võttis kaasa. Ei sobinud ju Tüdruku nähes sealt välja kiskuda käterätikut, mis sarnanes rohkem jalakaltsule kui näo kuivatamise vahendile. Ja tagasi tuli murelikumana kui minnes.

Milleks on jaamahoonetesse üles seatud peeglid? Sõja ajal peaks nad kõik puruks peksma ainsagi erandita. Las inimesed mõtlevad, et nad on samasugused kui enne sõda.

Peegel pani aga kõik oma õigele kohale. Tegi inimese vastikuks iseendalegi, rääkimata teistest.

Tagasi tulles pidi Poiss naabrile siiski ütlema venekeelse aitäh, sest nende tutvus oli kinnitatud tegudega, ja nagu ta õigesti oli aimanud, aitas ühest sõnast pikema pärimise alustamiseks.

Nad mõistsid teineteist suurepäraselt, sest erinevalt paljudest teistest ei püüdnud Tüdruk end arusaadavaks teha paljusõnalisuse ega valjuhäälsusega. Poisile tundmatu sõna asemele otsis teise, lihtsama. Kui see ei aidanud, soris kunagi koolis õpitud saksa keele napis tagavaras. Kui mõnes pöördes või käändes oli sõna arusaamatu, kordas seda algvormis.

«Kust kohalt?»

«Estland.»
«Kuhu sõidate?»
«Bugatak.»

Poiss pidi otsima taskust pisikese Nõukogude Liidu kaardi ja näitama seal sihtkohta, mida polnud märgitud ühelegi kaardile, Novosibirskist sajakonna kilomeetri kaugusel asuvat raudteejaama. Võttis aega, kuni naabrile sai selgeks, miks Poiss Tšeljabinskist sõitis Novosibirskisse, miks ta siin ei otsinud tööd tehases, vaid otsis kahte pisikest küla, kus tal samuti polnud ei sugulasi ega tuttavaid.

«Eestlased, Bugatakis eestlased.»

Jäigi seletamata, et eesti külasid oli ka Tšeljabinski ümbruses, kuid need olid raudteejaamadest kaugel. Viiskümmend kilomeetrit viiekümnekraadise külmaga lahtisel veoautol hirmutas rohkem kui mitu tuhat kilomeetrit raudteel. Niisugused olid suhted kaugustega esimesel, pakaselisel sõjatalvel.

«Aga Teie?»
«Leningradist.»
«Kuhu sõitma?»
«Taškent.»

Poiss sai teada, et Tüdruk kuulunud mingisugusesse isetegevuslikku või poolkutselisse truppi ja et nad otsustanud evakueeruda Taškenti. Teel jäi ta oma trupist maha.

Higist ja vihmast kollakaks muutunud, paljukordsest tarvitamisest ärakulunud nurkadega paberid pidid rääkima Poisi eest, et ta pole lihtne sõjapõgenik, keda ajalooratas on tuhandete kilomeetrite kaugusele paisanud. Poiss märkas, nagu oleks Tüdruku silmis olnud midagi haletsusetaolist. Ei – teda pole vaja haletseda.

«Vabatahtlik,» püüdis Poiss seletada oma keerulist lugu.

Hoopis lihtsam oli näidata tõendit hävituspataljonist. Teadku Tüdruk, et Poiss ise võttis püssi kätte, teadku, et Eestis oli raskemgi kui mujal, sest seal oli peale fašistide veel kohalikke bandiite. Jajah . . . otse külje all võis elada vaenlasi.

Tüdruk kuulas. Võib-olla ei saanud ta aru, kui keerulised olid asjad Eestis, kuigi see asus Leningradist vaid mõnesaja kilomeetri kaugusel. Mis Poisi jaoks tundus kangelasteona – võitlus nõukogude võimu eest, vabatahtlikult armeesse astumine, oli Tüdruku jaoks endastmõistetav. Rohkem tundis ta huvi isikliku elu vastu.

«Vanemad? Isa. Ema. Õde. Eestis.»

Ja tüdruk teatas, et temagi perekond on jäänud Leningradi blokaadi ning et juba mitu kuud pole tal neist mingit teadet.

«Üksi?»

«Üksi.»

Nad mõlemad olid üksi, istudes vaksali suures saalitaolises ooteruumis kahekesi kõrvuti.

Saabus rong, mis pidi viima sihtkohale Poisi. Ja jällegi ebaõnnestus vagunisse pugemine. Kuid nüüd oli jaamaperroonilt läbikülmunult tagasi tulles ebaõnnestumise kibeduse kõrval nagu heameeltki. Esmakordselt pöördus ta tagasi oma kohale, kus teda oodati. Tema kohta hoiti alles. Saali lagi ei tundunud enam endiselt kõrge, tulid lähemale seinad ja neist hõõgus nagu soojust.

Kergendusohkega vajus Poiss tagasi istmele. Oli hea, et nad võisid siin veel kõrvuti istuda.

Saabus rong, mis pidi sõitma Taškenti. Tüdruk haaras kahe käega kolm kohvrit, kuid Poisi abipakkumise lükkas tagasi. Hoidku parem kohti alles. Küllap see oli vaid ettekääne, et Poiss oma kevadmantlis ei tuleks perroonile külmetama, sest seljakotiga oleks pärast rongi ärasõitu ikkagi leidnud tükikese vaba põrandat.

Nad jätsid jumalaga ja kohtusid taas pingi juures, kus üks oli teisele kohta hoidnud. Oli lugematu arv hüvastijätmisi, tagasitulekul asendas «teret» rõõmusäde silmis, nii ootajal kui ka naasjal. Hiljem nad ei jätnud isegi jumalaga, lihtsalt saatsid teineteist silmadega.

Nad olid harjunud, et iga lahkumine kujuneb uueks kohtumiseks poole tunni pärast. Ja vastupidine oleks neid kurvastanud. Ainult kohusetunne sundis otsima edasisõidu võimalusi.

Alguses käisid nad söömas eraldi. Siis aga läksid nad kahekesi restorani ukse ees tõuklevasse inimmurdu, mis mõnikord neid teineteise vastu surus. Poiss hoidis Tüdrukut käest, et see ära ei kaoks. Inimmass pööras neid nii, et nad tundsid teineteise hingust. Rüsinas vajus õlgadele Tüdruku rätt ja Poiss nägi ta läikivaid, veel praegugi lokkis juukseid.

Nad jõudsid pikkade laudade juurde ja ohkasid kergendatult. Andsid ära talongid ja nende selja tagant loobiti lauale supitaldrikud ja leivatükid.

Aurudest ja inimestest umbses ruumis märkas Poiss, et Tüdruku nägu polnud tuulest ja pakasest pruunikas, nagu enamikul laua ääres istujaist. Isegi kuumas ruumis ei tulnud nahale higipiisku, ainult põsed hakkasid õrnalt punetama. Üle hulga aja nägi Poiss naise nägu. Seni oli ta jaamades ja vagunites märganud vaid rätikuisse peidetud peanutsakuid. Ta oli juba unustanud tüdrukute juuste värvi ja lõhna.

Tüdrukule oli vaikiv Poiss erandiks lärmi, kisa ja sõimlejate hulgas, oli midagi ebatavalist. Ta oli tulnud maalt, kus asusid miljonäridest kapitalistid ja puruvaesed kerjused, kus juhtus kõik see, millest räägiti ajalooraamatuis ja millest jutustasid välismaa filmid. Nii vähemalt tundus Tüdrukule. Nüüd aga peab ta pingiotsal konutama.

Poiss oli liiga noor, et mõista igas naiseikka jõudnud tüdrukus vajadust kellegi eest hoolitseda. Ta ise tahtis olla kaitsjaks, Tüdruku eest hoolitsejaks.

Vähest kõnet püüdis Poiss tasa teha tegudega, sest oma rännakutel oli ta tähele pannud ja omandanud mõndagi, mis neile mõlemale võis kasulik olla.

Pingil kuiva leiba näsides võttis ta taskust kunagise kompvekikarbi, mis nüüd oli täidetud sinepiga. Ta rõõmustas, kui Tüdruk kiitis, et ta kunagi pole söönud midagi nii maitsvat kui õhukese sinepikorraga must leivaviilukas. Ja siis pidi Poiss pikaltlaialt seletama karbile trükitud arusaamatute sõnade tähendusi. Ka läikiv kompvekikarp kireva reklaamiga tegi Poisi erinevaks kõigist neist, keda Tüdruk oli varem tundnud. Öourkad, kabareed, kõik see, mis Tüdrukule endale oli võõras. Temal olid seljataga ainult õpingud ja siis töö. Niikaua kui tulid fašistid ja sellegi segi lõid.

Ning Poiss ei tahtnud ega osanudki seletada, et tema ainukesteks kabareedeks olid külasimmanid, ööurgasteks laudalakad külatüdrukutega. Ja näinud oli ta vaid külakulaku prassimist, kui too laadapäeval üksi maksis kinni kogu kõrtsi.

Meeldivam oli näidata end paljukäinuna, kogenuna, kes omal jõul suudab minna kas või läbi mustade maa.

Seni polnud Poiss kõhumuredest teinud küsimust, kuigi arst oli väeosast ärasaatmisel hoiatanud – kõige tähtsam on toit, kuigi ta oli näinud ka näljast nõrkenuid. Tal oli lihtsalt ükskõik ning kõige rohkem kartis ta külma. Nüüd aga seisis ta vahel mitu tundi kuuekümnekraadises külmas. Tundis end uhkena, kui ta tuli ja ahjukuumusest hõõguvad, pannita ja rasvata küpsetatud saiad Tüdruku rüppe puistas. Mis sellest, et ta ei pannud elu hädaohtu, kuid tunglemine järjekordades, oskus jõuda leti äärde müüjani võrdus tol sõjatalvel tsirkuseartisti kõige kaelamurdvamaile trikkidele. Eriti siis, kui küünarnukkidele polnud abiks kõneoskust.

Iga teoga tahtis Poiss öelda – minuga ei jää sa kusagil hätta. Niikaua kui istume kõrvuti, pole sul midagi karta. Ma valvan su kohvreid, kuni sa magad. Hoolitsen, et sa õigel ajal ärkaksid.

Poiss isegi imestas, kust tuli nii energia kui ka oskus. Nüüd oli tal jõudu mitte ainult iseenda, vaid mõlema läbiviimiseks isegi veel raskematest olukordadest.

Ta oli kohanud inimest, kes tolles saginas ja rüsinas oli veelgi abitum. Nii ta vähemalt arvas, sest iga naine on ju mehest nõrgem ja iga poisi kohustuseks on tüdruku toetamine. Nähtavasti on nõrkadel rasketes olukordades vaja enda kõrvale kedagi teist, veel nõrgemat.

Ta oli tundnud end ülearusena, tarbetuna, mitte kellelegi vajalikuna, kes ei saa kuidagi kaasa aidata sündmuste käigule, mis arenesid tuhandete kilomeetrite kaugusel Leningradi ja Moskva all. Ta oli tukkunud päeval ja viibinud poolunes öösel.

Ragisevate valjuhääldajate teated kaitselahingutest või vaenlase väljalöömisest mõnest tundmatust külast läksid ta kõrvadest mööda. Isegi kõige laiemas laastus ei viitsinud ta märkida rindejoont taskus asuvale kooliatlasest väljarebitud kaardile.

«Kuula!»

Tüdruk äratas mõttesse vajunud Poisi.

Jaamahoones kajas Levitani pateetiline, traagiliste nootidega hääl, Poisile tundmatute asulate ja külade nimed. Tüdrukule meenus iga nimega midagi lähedast. Nappide sõnadega püüdis ta oma tundeid edasi anda Poisile. Sinna külla olid nad koolivaheajal korraldanud väljasõidu. Puškino alleedel ja purskkaevude juures olid nad käinud vastu võtmas Leningradi valgeid öid. Rohkem näoilme kui sõnade järgi sai Poiss aru, mida tähendas kuuldu Tüdrukule. Ja nüüd tundusid ka Poisile lähedastena Leningradi ümbruse asulate nimed.

Ükskord äratas ta Poisi südaööl. Esialgu too ei taibanud, miks ta peab tõusma, sest päeval oli ta rohkem jooksnud ja askeldanud kui tavaliselt. Siis aga nägi, et kogu määratus jaamahoones polnud ühtki magajat, polnud ka perroonile kiirustajaid, nagu rongide saabumisel. Inimesed olid kogunenud valjuhääldajate juurde. Teised istusid oma kottidel ja kompsudel ning isegi öise jaama kohta valitses ebatavaline vaikus.

Ikka ja jälle kordas Levitani hääl, et järgneb erakordselt tähtis teadaanne.

«Kuula!»

Tüdruku erutus nakatas ka Poisi.

«Kas sa unustasid, täna on seitsmes november.»

Tüdruku hääles oli etteheide. Seitsmendat novembrit ei tohi unustada ka siis, kui on ainult üks kord tähistatud oktoobripühi.

«Ja siis hakkas kostma sõja esimesel aastal tuttavaks saa-

nud hääl. Valjuhäälдajad ragisesid. Hääl Moskvast jõudis vaevaliselt tuhandete kilomeetrite kaugusele.

«Kas sa said aru... Kuulsid... Moskvas oli sõjaväeparaad. Stalin esines. Kas kuuled, Stalin on Moskvas...»

Kartes, et Poisil on palju arusaamatuks jäänud, hakkas ta kõike kordama oma sõnadega. Lihtsamalt, aeglasemalt, ikka ja jälle pärides, kas on nüüd selge.

Võib-olla ei käinudki see sõnade, vaid kuuldu mõtte kohta. Tüdrukule oli äärmiselt tähtis, et Baltikumist evakueerunud Poiss tunneks ja mõtleks täpselt samuti kui tema.

«Me läheme mõlemad tagasi. Sina – Eestimaale, mina Leningradi. Leningrad ja Eestimaa on kõrvuti. Ainult kaks sammu.»

Ja mõlemale tundus Novosibirski jaamahoone pingil istudes, et Leningrad ja Tallinn on niisama lähestikku nagu nemad siin pingil...

Öösel pingil tukkudes ei juhtunud mitte kordagi, et Tüdruk oleks nõjatunud temast paremal istuvale läkiläkis Siberi kolhoositaadile. Kui linnu-uni muutus sügavamaks, vajus ta pea endastmõistetavalt vasaku naabri õlale. Poiss pani käe toeks, kui Tüdruku pea jõudis ta põlvedeni. Puhaku rahulikult. Nüüd ta peaaegu lamas põlvedel ja Poiss kummardus ta kohale. Ning naabrid ei leidnud selles midagi imelikku. Kõigi tulijate ja minejate jaoks olid nad paar. Keegi ei aimanud, et mõni päev tagasi nad teineteist ei tundnudki. Ka nemad ise olid unustanud aja, mil neil teineteise olemasolust polnud aimu.

Rindel hukkusid poisid, kes ei teadnud, mida tähendavad tüdruku niisked huuled. Ešelonides hukkusid tüdrukud, kelle piht oli puutumata mehe tugevatest kätest. Võib-olla homme tabab sama saatus ka siin pingil istujaid. Aga keegi ei tahtnud surra jäämata ilma kõige tähtsamast elus.

Tüdruku silmad värelesid poolsuletud laugude all. Allavajunud käe sõrmed liikusid närviliselt, nagu oleksid tahtnud midagi haarata, midagi endast eemale tõugata. Vahel ta võpatas, kuid oli juba harjunud rahutu unega. Võib-olla meenus talle vaenlase suurtükitule all visklev Leningrad. Võib-olla elas ta uuesti läbi lennukite ulgumise, pommiplahvatused, raudteetammilt alla veerenud põlevad vagunid. Vasakul ja paremal, ees ja taga lõhkenud mürsud.

Tahtmatult tõusis Poisi vaba käsi, mis ei toetanud Tüdruku pead ja õlga. Libises tasa üle Tüdruku juuste. Nii rahustatakse päevastest elamustest veel erutatud last õhtul enne magamajäämist. Sõrmed puudutasid õrna, valget näonahka.

Hetkeks avas Tüdruk silmad, ikka veel poolunes, kuid kül-

lalt ärkvel, et näha Poisi nägu. Laud vajusid uuesti kinni ja Poisile tundus, nagu oleks ta uni nüüd palju rahulikum ja sügavam, hingamine ühtlasem. Poiss kartis end liigutada. Terav pingiserv soonis vastu külge. Tüdrukut toetav käsi muutus tuimaks.

Kesköö1 tüdruk ärkas.

«Nüüd sina magama.»

Ta tõusis ja näitas, et vahetagu nad kohad. Tüdruk istub Poisi kohale pingi nurka, et Poiss võiks magades tema õlale toetuda.

... See juhtus neljandal või viiendal päeval, õigemini ööl. Jälle katkes tavaline raadiosaade ja kohaliku diktori hääl teatas rongi saabumisest, mis pidi minema Bugataki suunas ja seal ka peatuma. Võib-olla Poiss poleks teadet kuulnudki, sest parajasti oli tema järjekord magada. Kuid Tüdruk valvas ja ei lasknud midagi kõrvust mööda.

«Sinu rong. Mine.»

Poiss haaras seljakoti. Perroonil ajab külm une silmist. Kui ta tagasi tuleb, siis vaevalt ta enam magama jääb. Uni on rikutud ka Tüdrukul. Alati pidi nii juhtuma, et vajalikud rongid tulid ja läksid öösel.

«Eks ma siis proovin.»

Nad kumbki ei uskunud, et kunagi saabub rong, mis neid teineteisest lahku viib. Nad lihtsalt ei mõelnud enam lahkumisele. Ainult kohusetundest käisid nad perroonil ronge vastu võtmas ja ära saatmas. Teisiti talitamine oleks tundunud neile deserteerumisena.

Kuid just tookord ... Võib-olla kõige magusama une aeg jättis osa ootajaist jaamahoonesse. Võib-olla hakkas lahti hargnema evakueeritute ummik Siberi magistraalil.

Järel tulijad viisid Poisi edasi, surusid vaguni trepini. Kõhnuke seljakott ei olnud takistuseks, kui ta voolust kantuna läbis kitsa ukseava, jõudis vagunisse pingiridade vahele. Siis leidis ta vaba jalatäie maad otse akna all.

Vagunisse tuli üha uusi ja uusi inimesi. Ja nüüd alles taipas Poiss, et seekord ta tõesti sõidab ära.

Ta heitis pilgu tohutule jaamahoonele, mille ühes saalis Tüdruk ootab tema tagasitulekut. Ta istub ja ei teagi, et Poiss ära sõidab. Miks nad ometi ei saatnud teineteist ka rongi juurde.

Nüüd järsku meenus talle, et ta ei tea Tüdruku nimegi, samuti kui Tüdruk ei küsinud Poisi nime. Miks ei küsinud ta oletatavat Taškendi aadressi, miks ei kirjutanud üles ta elukohta

Leningradis? Miks ei andnud ta Tüdrukule oma vanemate aadressi Eestis?

Kui püüaks vagunist välja minna? Juba astus Poiss paar sammu. Lootusetu katse. Ja siis hakkas vagun jõnksudega edasi liikuma. Ka vedurijuhid olid noored ja kogenematud ega osanud hiigelronge sujuvalt liikuma panna. Nüüd lõpuks hakkas vagun roopajätkude kohal rütmiliselt naksuma.

Väljas oli pime.

Kusagilt kaugelt paistis kiirtevihk. Vist keevitati mõnel ehitusel. Kerkib vabrik, mis hakkab välja laskma uusi mürske.

Kusagilt paistis tulekuma. Võib-olla sulatati martäänahjus üles lahingus vanarauaks muutunud metalli.

Nüüd oli ümberringi ainult sinine pimedus lumelagendike kohal. Kahel pool teed ujusid mööda metsad. Siberi metsad.

Tüdruk ootab. Veerand tundi. Pool tundi. Võib-olla isegi kolmveerand. Millegipärast uskus Poiss, et isegi tunni aja pärast ei loovuta Tüdruk enda kõrval asuvat vaba kohta. Alles siis, kui nurin kohaotsijate hulgas läheb liiga suureks, nihutab ta ennast Poisi kohale pingi nurka. Millegipärast arvas Poiss, et Tüdruk just tema koha endale võtab.

Nüüd on möödunud juba tund. Võib-olla on koht veel vaba. Ehk ootab ta ikka veel. Aga kui Poiss hüppakski nüüd välja liikuvalt rongilt, ei jõuaks ta enam õigeks ajaks tagasi.

On möödunud kaks tundi. Nüüd on Tüdruk kindlasti ära andnud enda kõrval asuva tühja koha. Varem või hiljem antakse ikka ära tühjaks jäänud koht.

Aga Poiss tunneb, nagu oleks Tüdruk otse ta kõrval. Tema karedal pihul puhkab Tüdruku põsk. Õlg toetab vastu Poisi õlga. Vagunis polegi õhk läpatanud, sest lõhnavad Tüdruku juuksed.

VÕÕRAD

Üks, kaks, kolm, neli, viis . . .

Esimesed tellised pani ta ettevaatlikult tühja kärusse, sest need kolisesid kõige koledamalt.

Aga täna oli vaikuse päev.

Pakane oli matnud kõik elava. Isegi hääled. Sirgetena kerkisid eemal asuvate alevimajade korstnatest suitsujoad. Jäises härmatises olid tardunud puude ja põõsaste oksad.

Laagrit piirav okastraat valendas köiejämedusena.

Vaikust rikkus vaid rataste metalne kriuksumine külmunud, konarlikul rajal.

. . . kolmkümmend kaheksa, kolmkümmend üheksa, nelikümmend.

Aitab. Täna võib minna ka neljakümne tellisega, kuigi ette on nähtud viiskümmend.

Vang nr. 317 haaras aisad. Külm raud põletas peopesasid läbi õhukeste presentkinnaste. Hea, et Vasja needki oli leidnud. Juba sügisel, kui nad mõnikord väljaspool laagrit tööl käisid. Keegi oli räbalaks kulunud kindapaari visanud teeäärsesse porri. Valvur ei märganud, kuidas Vasja välgu kiirusel hüppe tegi ja leiu põue toppis . . .

Ega presentki kaitse kolmekümnekraadise niiske külma eest. Aga siiski parem, kui rusikas sõrmi sinelikäistes hoida.

Vasjast eespool asuv Kolja seab end minekule. Paneb sinelihõlmad rauast aisadele, alles siis kergitab käru. Täna ta võib niimoodi venitada ja sättida. Iga valvur niisugust asja ei luba. Haara aga paljaste kätega. Ja siis tõmbab külm raud peopesad nahast puhtaks. Kõigil vangidel on käed paistetanud ja külmavõetud, mõnel mädanevad juba praegu, kevadeks lähevad aga kõigil raisku.

Muidugi ainult nendel, kes kevadeni elavad.

Vasja ootab, veel pole tema järjekord.

Kahesaja üheksakümne viies pingutab. Käru kõigub, jääb aga siiski rajale. Vedas, sest ümberkukkunul hästi ei läheks. Ta lükatakse koos käruga kõrvale, et ta teistel jalus ei tolgendaks. Tulevad valvurid. Ja harilikult jääbki vang poolsurnuna raja äärde lumme. Nii kauaks, kuni käsk antakse ära koristada. Mööda kitsast rada aga lähevad ikka endises järjekorras teised

oma kärudega. Tellisehunnikute juurest vabriku pooleli oleva korstna juurde ja sealt tühjalt tagasi. Nimed ja numbrid. Mõne nime Vasja teab. Teisi tunneb vaid numbri järgi.

295. enam kaua vastu ei pea. Eemaltki on näha, kuidas ta jalad ja käed pingutusest värisevad.

Vasja surub käed sinelitaskutesse. Pilk peatub kõrval asuval puulaol. Vaatab niisama. Plats on tühi. Talumehed pole propsikoormatega veel kohale jõudnud. Ainult äratrambitud lumi ja hobusepabulad. Isegi varblased ei askelda sellise külmaga pabulate kallal.

Järsku muutub Vasja tähelepanelikuks. Sõjavangil peab alati terav silm olema. Iga vang ei märkagi süljega nätsutatud ja kõvaks külmunud sigaretikoni. Aga Vasja korjab kohe üles. Ühe, teise, kolmanda. Ja õhtuks on käes terve plärutäis tubakat. Halb, et valvurid viskavad konid kaugele. Mida priskem koni, seda kõrgema kaarega lendab. Kohevas lumes jääb kadunuks. Mõnikord näedki poolikut sigaretti, aga nii kaugele talle järele joosta ei tohi.

Puuriitade juures mustendab reelt pudenenud heinatuust. Kui saaks selle kätte. Presentkindad on avarad. Sinna topiks tubli peotäie heinu. Kuivad heinad soojendavad.

Vasja mõõdab vahemaad. Ta jõuaks päris kindlasti puuriitadeni ja tagasi, enne kui tuleb tema järjekord. Saja neljakümne seitsmes alles liigutas käru kohalt.

Kuid Vasja ja puuriitade vahel on lage plats... Kas valvur pöörab selja, nagu ei märkaks ta midagi? Võiks ju riskida. Ka ülemat pole täna tööplatsil.

Tänane valvur on mõnigikord vaadanud läbi sõrmede, kui vangid igast ettekirjutusest kinni ei pea. Muidugi ainult siis, kui pole ülearuseid silmi nägemas. Peale valvuri aga hulguvad laagris ringi politseinikud. Neist ei tea kunagi, mida nad mõtlevad või ette võtavad.

Ühtemoodi istuvad nad kõik siin laagris traataia taga – tellisekärutajad ja vangide hulgast väljavalitud politseinikud. Kõik taganemisel või ümberpiiratuna vangi langenud.

Ka eestlastest valvurite jaoks on nad ühesugused – kuradi venelased. Vasja on märganud, nagu vihkaksid valvurid politseinikke isegi rohkem kui pärisvange. Kuid teha pole midagi. Nii on sakslased seadnud, et eestlastest valvurid venelastest politseinikke nuutida ei tohi.

Politseinikud tunnevad valvurite põlgust. Igal võimalusel kaebavad sakslasest komandandile, kui valvurid on ohjad lõdvemale lasknud või mõne vangi karistamata jätnud.

Politseinikud kardavad valvureid ja valvurid politseinikke. Ning mõlemad koos – sakslasest komandanti.

... Saja neljakümne üheksas on koormaga rajale jõudnud. Ka Kolja kergitab käru.

Nüüd enam ei jõua. Võib-olla ongi parem. Ka häid valvureid ei tohi kohe hommikul vihastada. Täna on nagunii hea päev.

Vasja tundis seda juba hommikul.

Vange barakist välja ajades ei jaganud politseinikud nii ohtralt ja nii tugevaid hoope kui tavaliselt. Lihtsalt niisama, harjumusest, virutasid rusikaga või jalaga vopsu ühele või teisele, kes nari juurde oli koperdama jäänud. Tõukasid üle ukse välja neid, kes püüdsid kas või mõne sekundi võrra pikendada barakis oleku mõnu enne kolmekümnekraadise külma kätte minekut. Politseinike hääle ja käitumise järgi oli alati selge, missugused valvurid olid tulnud vange tööle viima.

... Nüüd hakkas Kolja liikuma. Rohkem pole enam aega mõtlemiseks. Külmgi muutus nii lõikavaks, et ajas kätest ja jalgadest välja tinase väsimuse.

Vasja tõmbas korraks tagasi, võttis hoogu ja lükkas jooksult käru rajale. Ka seda pidi oskama, kui ei tahtnud koos koormaga üle raja hange lennata.

*

Üks, kaks, kolm, neli, viis ...

Jopega püssimees telliseid ei loe. Ta loeb ainult kärusid.

Kolmteist, neliteist, viisteist ...

Nüüd on iga vang toonud koorma telliseid. Üks ring on täis.

Lõunaks peab saama kümme ringi.

Õigupoolest peaks Jope ka koormatel rohkem silma peal hoidma. Kuid ta teab vaatamatagi, et üheski kärus pole viitkümmend tellist. Kui kontrollima hakata, peaks mõnele vangile virutama või vähemalt teda sõimama. Virutada on vastik ja selle külmaga pole tahtmist ka karjuda.

Jope teab, et vangid teda petavad. Ja vangid teavad, et Jope nende vigurid läbi näeb.

Kuradile kõik!

Ometi ei näinud Jope sõjavange esimest korda. Eelmise suure sõja ajal oli Eestimaa neist üle ujutatud. Ühel suvel topiti neid täis koolimaja ka Jope kodualevis. Ja paariteistkümneaastane poisipõnn aina sagis veidrat võõrast keelt rääkivate ja

tundmatut vormi kandvate vangide keskel. Vahetas poole leivapätsi ehtsa «Solingeni» noa vastu ja õppis ära hädavajalikumad sõnad vangide keelest. Räägiti, et need olid austerlased, kes ei tahtnud auväärselt surra Saksa Villemi eest, olles meelsamini Vene Nikolai sõjavangid. Nad olid lõbusad poisid, kuigi veidi rebenenud riietes. Mängisid suupilli ja juba esimesel päeval kõndisid küla vahel ringi, au pärast paar lonkurit valvajat kaasas. Olid head meistrimehed. Voolisid peremeestele piipe ja kirvevarsi, perenaistele leivakünasid, punusid puujuurtest suuri kartulikorve ja peretütardele värvilistest laastudest marjakorvikesi. Juba mõne päevaga muutusid oma inimesteks, sest sõjavangi vastu ei pidanud keegi viha. Nemad ei tapnud enam Vene tsaarile ustavaid eesti poegi seal kuskil Poolamaal.

Nii oli tookord lugu ja sellepärast ei leidnud Jope ka neljakümne esimese sügisel midagi häbiväärset, kui teda vangivalvuriks kutsuti. Meistriabi kohta vabrikus enam ei olnud, sest punased olid enne põgenemist osa vabrikust purustanud ja sisseseadeid rikkunud.

Sügisel olid just äraminejad Jope hinge täis ajanud, kuigi nende hulgas oli palju häid sõpru ja tuttavaid mehi. Jope austab neid praegugi rohkem kui siiajäänuid, kas või oma ülemusigi, kes nüüd laagris suuri saksu mängivad. Aga miks nad vabriku korstna õhku lasksid? Kurjad keeled räägivad, et tahtnud purustada kogu tehase, taeva alla lasta isegi alevi. Alevi-juttu Jope ei usu, aga nii võis küll olla, et tervel vabrikul olid miinid all, ainult õigel ajal ei jõutud nupule vajutada, või oli keegi sidetraadi katki lõiganud.

Purustamist Jope ei pooldanud. Inimeste tööd ei tohi hävitada. Nood äraminejad aga ütlesid, et midagi ei tohi jätta fašistide kätte, nagu oleksid kõik siiajäänud fašistid. Jope arvates oli õige, et vabrikut ehitama pandi vangi langenud venelased. Kui oled purustanud, ehita üles. Ja Jope tuligi laagrisse, et vabrikut üles ehitada, uuesti tööle panna. Siis läheb ta jälle vanale kohale paberimasina juurde. Oma masina juures seista tahtis aga Jope just põgenenute kiuste.

Nii oli ta sügisel mõelnud.

... Isegi väike tuulevirvendus otse lõikab näonahka. Jope kisub üles karvase krae, hõõrub villase labakindaga põski ja kõrvu, pöörab selja vangide poole.

Seal teisel pool on alevinaised. Tassivad jäätanud ja lumiseid telliseid kuivatisse. Sakslasest meister armastab korda. Korstnasse ei tohi sattuda ühtki niisket või jäätanud kivi.

Jope pöörab ka naistele selja.

Parem, kui naiste poole ei vaata, kohtumisest rääkimata. Sõimavad Jopet sakslaste sabarakuks, nagu oleks tema vabriku purustanud ja naised vabrikuhoonest siia õuele telliseid tassima toonud.

Lühike aru on naistel, seda on Jope ennegi tähele pannud. Tont teab, millega nad mõtlevad, aga peas on neil küll ainult pikad juuksed. Muidu nad kiruksid just punaseid, kelle süü tõttu vabrik seisab. Naised aga vaatavad vange ja vesistavad silmi.

Siiski tuleb vahel niisugune tüdimus, et hakka või ulguma. Hale hakkab tellisekärutajaist, veel rohkem aga iseendast. Siis Jope vihastab päris rängalt. Oli neil vangidel vaja sakslaste kätte kinni kukkuda. Kui ei jõudnud vastu panna, lidunud siis kiiremini eest ära.

Milleks peab Jope siin külmetama ja kubjast mängima, vahtima näljast siniseid nägusid?

... Kahesaja üheksakümne viies läheneb. Käru kõigub. Ratta alla sattus kivi. Kärumees pingutab. Vääratab, kuid ei lase käsi lahti ka siis, kui koorem kummuli kukub. Lendab koos käruga raja kõrvale lumme.

Rivi peatub.

Kui astuks lamaja juurde? Jopel oleks naljaasi käru teele tõsta ja korstna juurde lükata. Kuid siis peaks püssi käest ära panema. Nii ei tohi.

Kahesaja üheksakümne viies lamab lumes.

Kümmekond koormat seisab.

Keegi ei lähe appi.

Niisugused nimetavad üksteist seltsimeesteks! Jope mäletab, kuidas aasta tagasi hakati «härrade» ja «prouade» vastu võitlema. Nüüd aga lastakse seltsimehel lumes surnuks külmuda.

Vasja on üsna kukkunu lähedal. Eks näeb, mis edasi saab. Juba ammu enam ei lähe nad üksteisele appi. Kas veel vähe on appiruttajaid vigaseks pekstud! Parem üks surnu kui kaks. Kukkuja on nagunii tuhamäele määratud. Ta lükatakse teelt kõrvale ja valvurid hakkavad jalgadega otsas trampima. Sama saatus ootab ka juurderutanud kaaslasi. Ärgu tulgu segama ja pealt vaatama, kui valvurid karistavad.

Jope seletab midagi. Vasja ei saa ühestki sõnast aru, kuigi valvur järjest häält tõstab. Nüüd on ta kahesaja üheksakümne viienda juures. Millegipärast ei löö püssipäraga, ei viruta isegi jalaga.

Võib-olla ei hakka ta peksma ka appitulijaid? Tundub, et ta ei sõimagi lamajat, vaid hoopis kärude juures seisjaid. Tont sel-

lest valvurist aru saab. Siiski kahju, et pole ära õppinud valvurite keelt. Tõotas, et tema seda «tara-tara-tara» õppima ei hakka.

Vasja astub paar kõhklevat sammu. Nüüd annab valvur ise käega märku – tulgu, tulgu juba kiiremini.

Nad on neljakesi kukkunu ümber. Veavad käru tagasi teele, tõstavad püsti seltsimehe. Jope jalutab tagasi endisele kohale. Selg pöörata, siis pole hiljem kellelgi ütlemist.

Vangid seisavad nõutult. Kolja, Vasja ja nende vahel kahesaja üheksakümne viies, kelle nimegi nad ei tea. Mida nüüd ette võtta?

Harilikult käsutatakse teised vangid kohale siis, kui on vaja surnukspekstut ära koristada. Üks võtab peast, teine jalgadest, kolmas toetab keskelt, et veel kangestumata keha mööda lund ei lohiseks. Viiakse tuhamäe jalamile.

Mõnikord tuleb ka valvur kaasa ja siis peab alles soojale kehale tuhakorra peale ajama. Tuhk on hea. Sööb läbi riided ja liha. Kondid nagunii ei hakka kevadel haisema.

Mõnikord, kui oma süda lubab ja valvurid ei keela, võtavad matjad surnult ära jalanõud, kisuvad seljast talle ülearuseks muutunud sineli. Tuleb elada.

Kuhu viia mahakukkunu täna?

Valvur seisab ikka seljaga nende poole. Kas suitsu süütamiseks tuulevarjus läheb tõesti nii palju aega?

Jope on harjunud selga keerama. Juba siis, kui poisikesepõlves mõni omasugune talle keelt näitas või kui tugevamad nõrgemat kolkisid. Peaasi, et hiljem poleks ütlemist. Möödunud suvel läks kaugelt mööda kuulutustahvlitele ja plankudele kleebitud mobilisatsioonikäskudest. Jope on aus. Ta ei taha ka iseendale valetada. Ta lihtsalt ei näinud.

Valvur ei liikunud. Kolm vangi kõhklesid. Pöördusid baraki poole viivale rajale.

Läheksid nad ometi kiiremini. Jope ei saa ju lõpmatuseni suitsu süüdata. Tuleb hakata kärusid lugema. See oli alles kolmas ring koormatega. Lõunaks kümmet ringi ei jõua.

... Jope kisub karvase lambanahast krae üles, laseb alla mütsikõrvad. Külm pressib läbi viltide ja kahe paari villaste sokkide. Viltide tallad on läbi kulumas, kraelt karvad kohati ära hõõrdunud. Kui sõda kestab, pole lootust uusi saada. Villahäda näikse sakslastel endil suur olevat. Antagu vanu sokke ja villase riide räbalaid. Siis peab peenike pihus olema, kui matside räbalad on sakslastele talveabiks. Ajalehed soovitavad kasse ja koeri pügada, nagu loomadel polekski talvise külma kaitseks karvu vaja ...

Jope ei tea enam, kelle peale vihastada.
Kurat võtaks venelasi, et nad möödunud aastal ära läksid.
Susi söögu sakslasi, et need ei oska sõda kiiresti lõpetada.

*

Hea vaikuse päev aga kestab. Päike tõuseb kõrgemale. Ülemat ja teisi valvureid pole ikka veel tulnud. Pummeldavad juba teist päeva alevis. Ning Jope on südametäiega oma kohustustele käega löönud. Vangid võisid tellisehunnikute vahel seista, puhata.

Vasja jättis ühe ringi vahele, ootas, kuni jõuab uuesti tema järjekord. Väsimus pole kadunud, kuid ihu on tõmbunud kananahka. Nii on alati. Kui juhtud kas või mõneks minutiks seisma jääma, hakkavad värinad, hambad plagisevad, õlad rappuvad.

Kuid putkataolise tellisekuivati korstnast tõuseb endiselt suitsu. Uksest paiskub välja sooje aurupilvi. Kõigest mõnikümmend meetrit – ja siis oleks Vasjal soe. Kui prooviks? Mis sellest, et juba kaks korda pidi ta sinna elu jätma. Ikka kisub putka enda poole.

Kord sulgesid valvurid kuivati ukse ja koorisid vangid otse naiste silma all alasti. Naised kiljusid, kisendasid midagi omas keeles. Küllap vist häbistasid. Kuid mis valvuritel sellest. Kargasid mitmekesi ühe vangi kallale ja surusid ta vastu ahju. Vasjal kõrvetati selga.

Teisel korral aeti naised välja, vangid aga pidid ronima lae alla telliste kuivatamiseks seatud laudadele. Seal saad kuuma nii palju, et jätkub kogu eluks. Ahi topiti täis kõige kuivemaid kasehalge, kuni plekk päris punaseks läks.

Valvurid ise olid küürus, peaaegu kõhuli putka põrandal. Ei pidanud kuumusele vastu. Kuid vangid olid lae all. Ahmisid õhku nagu kuivale jäänud kalad.

Kusagilt toodi tõrvaämber ja visati hõõguvale ahjule. Sellest tuli hingemattev, oksele ajav leil.

Valvurid ise hüppasid välja värskesse õhku.

Karjapoisina oli Vasja rästikuid pudelisse ajanud ja pärast sinna piibusuitsu puhunud. Rästik vingerdas, sirutas pead vasakule ja paremale. Kuid igal pool oli ees sile klaas. Niisama oli Vasjagi roomanud mööda putka põrandat. Kas ei tule kuskilt seina äärest kas või üksainus sõõm värsket õhku?

Kuid Vasja ei ole ju rästik. Ta pole kellelegi neist paha teinud.

Poolsurnud vangid ronisid välja. Kiiremaks toibutamiseks

valati sealsamas ämbritäis külma vett kaela. Mis saun see siis niisugune on, et pärast leili pole karastavat suplust. Külma oli kolmkümmend kraadi nagu tänagi.

Valvurid ise naersid oma naljade üle, naerukrambid kiskusid neid kõverasse, kui nägid hingetuid vange neljakäpuli lumel roomamas.

Kuivati korsten aga suitseb. Kus on suitsu, seal on ka sooja. Vasja poleks uskunud, kui hinnaliseks võivad muutuda mõned asjad, mida ta varem tähelegi ei pannud. Sõõm värsket õhku. Viis minutit sooja ahju juures. Nii hinnalised, et oldi nõus kas või eluga maksma.

Vangide jonnakus vihastas mõnikord isegi Jopet. Nagu mõistmatud loomad, kes millestki aru ei saa. Vähemalt siin laagris. Peksa palju tahad – juba järgmisel päeval on kõik unustanud.

Vasja ei tea isegi, kuidas ta jooksujalu jõudis kuivatisse. Keegi naistest kiljatas, nii ootamatu oli ta tulek.

Ereda lumevalgusega harjunud silmad ei seleta. Kuid käsikaudugi võib ronida kaugemasse nurka. Sinna, kus raudahi hõõgub. Pealegi pole karta, et pimedas kellelegi komistaks. Naised ise teevad tee vabaks. Vasja on näinud vastikust nende nägudel, kui möödaminev vang mõnda kogemata puudutab. Keegi neist ei tule ahju juurde, kui vangid ennast soojendavad.

Vasja seisab norguspäi. Ka siis, kui silmad seletavad, ei vaata ta kellelegi otsa. Peale haleduse näeks ta nägudel vastikust ja hirmu.

Kahju, et ta kohe hommikul ei taibanud siia joosta, kui naistel olid leivad veel söömata. Mõni neist oleks ikka läinud varna juurde, otsinud sinna riputatud palitu taskutes ja sirutanud käe leivaga ahju juures soojendavale vangile. Pärast nad harilikult vaatasid, kuidas käntsakas mõne sekundiga kadus vangi kõhtu. Alles siis oli söójal mahti aitäh öelda. Alevinaiste pärast on Vasja selle sõna ka eesti keeles ära õppinud.

Soojus on läbi õhukese sineli ja katkise pluusi jõudnud ihuni. Nüüd läheb ta ikka kaugemale. Südameni, kõhtu, sisikonda. Üle keha käivad mõnusad värinad. Silmad vajuvad kinni. Vasja on juba tükk aega seina najal seistes tukkunud.

Nahk hakkab kihelema. Mitte ainult mustusest. Käsi ronib põue, kratsib kaenlaaluseid. Imelik asi on täidega. Inimene jääb soojas uniseks. Nood aga muutuvad järjest erksamaks. Nagu sipelgad jooksevad nad üle kere, ronivad välja särgi- ja pluusiõmblustest, tulevad isegi paljale kaelale jalutama. Vasja ihu on

hammustustest laiguline, küüntega katki kratsitud. Küüneviha ja mustus on tekitanud põletikulisi paiseid.

Poolunes kratsib Vasja rinda ja kaenlaaluseid. Ta märkab, kuidas villaseisse rätikuisse mähitud naised temast veel kaugemale tõmbuvad. Ruum on täis mustusest ja higist läbiimbunud riiete vastikut lehka.

Ei – kratsida ei tohi. Haletsemisest hoolimata võivad naised ta välja ajada. Tahab siis keegi täidega koju minna.

Kui Vasja oskakski rääkida tellisekuivatajate keeles, ega nad ei usuks, et tal on Ljuda, kes lubas oodata. Ja oli Olga, kes tema pärast Ljudaga tülli läks.

Aga siin on ta võõras. Tal pole päritolu. Pole nime. On vaid number.

Nüüd ta läheb. Pea norgus, kellelegi vaatamata.

Niisugusteks on nad tehtud.

Pakane pühib une, külm jõuab läbi sineli nahani. Kihelemine on kadunud.

Vasja lükkab jälle käru.

Üks, kaks, kolm, neli . . .

Kolmas, neljas, viies ring.

Päike on teinud ainult ühe kolmandikringi laagritaguse jõe kohal ja jõudnud alevimajadeni.

Laagri värava taga puristavad hobused.

*

Hobusemehed saavad päevas teha ainult ühe ringi, kuigi tahaksid rohkem. Hommikul paarikümne kilomeetri kaugusele metsa ja sealt õhtuks koormaga laagrisse. Rohkem päeva jooksul ei jõua, kuigi neil on tükitöö. Sakslastel on kindel plaan paberivabrik käiku lasta.

Hobused värava taga auravad. Ninasõõrmetest tõusevad aurujoad. Seljad on härmas. Niisama nagu meeste kulmud ja vurrudki. Härmas on ka allalastud läkiläkide kõrvad.

Seisavad ja ootavad. Valvur ei viitsi igaühe pärast väravat avada. Oodaku esimesed, kuni ka kõige viletsama hobuse koorem kohale jõuab. Siis loeb valvur sisseminejad üle. Veel hoolikamalt kontrollitakse väljumisel. Paljukest nälginud vangil ruumi vaja. Poeb reepõhja heinasületäie alla ja ongi laagrist läinud.

Vasja on tühja käruga tellisteplatsil, kui valvur värava avab. Veolised tõmbavad teda magnetina enda poole. Täna on puha-

tud. Käidud putkas soojendamas. Kui saaks veel tüki leiba. Ei – liiga palju head ühe päeva jaoks. Kaks korda õnnestus. Kolmas kord on saatusega mängimine.

Ikka tugevamaks muutub piinav valu kõhus. Urgitseb ja undab seal sügavuses. Varem valutas Vasjal kere, kui oli liiga palju söödud. Poleks uskunud, et kõht võib ka tühjusest valutama hakata. Aga nüüd too tühjus aina puurib. Järelejätmatult, ühesuguselt, nagu urgitseks keegi nüri noaga tühjades soolikates rinnakorvi all, naba ümber.

Vasja tõmbab käru kaugemale telliseriitade vahele. Ka hea valvuri ajal pole ettevaatus ülearune. Surub sinelihõlmad vöö vahele, et jooksu ei takistaks.

Mõnikümmend sammu. Nüüd on ta juba varjavate propsiriitade vahel. Hingeldab, uurib puuvedajaid. Ka nende juurde ei tohi uisapäisa tormata. Vaja vaadata ja aru pidada. Mõni paneb kohe karjuma ja hüüab valvurit. Siis peab ka kõige parem püssimees vangile järele tulema ja hüüdja silma all teda püssipäraga udima. Tagasi töökohale viiakse – samm ja hoop. Ka valvur on inimene ja peab oma ülemusi kartma.

Propsikoormad regedel vähenevad. Talumehi sunnivad külm ja hirm. Saaks kiiremini ära siit traataiast, kus varjukujudena kõiguvad inimvared, kus tuhamäe jalamil teatakse vedelevat poolalasti laipu.

Peab kiiresti otsustama.

See siin – kõige lähemal, keda lahutab Vasjast vaid mõni samm? Ei, tema juurde küll minna ei tohi. Täissöönud hobusest, mehe enda rebasenahka mütsist, nahktaldadega viltidest ja turskest näost hõõgub vaenulikkust Vasja-taoliste vastu. Niisugune Rebasenahk peab näljaseid vangegi oma kõige suurematekss vaenlasteks, nagu võiksid nad tulla ja temalt ära võtta talu, hobused ja lehmakarja, kuigi laagrielanikul on vaid üks soov – saada tükk leiba. Ja sedagi ei lähe ta ise võtma. Küsib.

Sealsamas kõrval loobib teine talumees puid niisuguse vihaga, nagu oleksid need milleski süüdi. Kukkugu riit ümber. Pole tema asi. Võiks ehk proovida? Sellele näib töö sakslaste heaks päris vastukarva olevat. Aga loopija kõrval on Rebasenahk. Ka see on tähtis, et poleks vaenulikke silmi nägemas ega kõrvu kuulmas, kui vang tükki leiba palub.

Vasja hiilib puuriitade vahel edasi. Ikka veel pole ta otsustanud.

Teistest veidi eemal laob puid vanamehenäss. Vanadusest hall hobune kümneid kordi parandatud leidega. Värvimata regi. Nii hobuse külgedelt kui ka vanamehe näolt ripuvad hallikad

karvatordid. Poolkasuka käistel ja hõlmadel ilutsevad eri värvi lapid.

Vasja astub puuriitade varjus lähemale. Hüüab sosinal:

«Peremees!»

Vana vist ei kuulnud. Haaras reelt uue kuusetümika. Lähemale ei julge Vasja minna. Nähakse. Hüüab veidi kõvemini:

«Peremees!»

Nüüd ta vist kuulis, vaatas korraks hüüdja poole. Kuid pani puu riita ja läks tagasi ree juurde, nagu poleks midagi juhtunud.

Nüüd alles katkestas vana puutüve kallal rasimise. Ei vaadanud aga Vasja poole, hoopis naabrile heitis pilgu puhmaskulmude alt ja hakkas püksinööpide kallal kohmitsema, nagu tahaks sealsamas koorma kõrval oma loomulikke asju õiendada. Mõtles siiski ümber, kui oli veel kord vasakule ja paremale vaadanud. Puuriitade vahel, teiste silme alt ära, on niisuguseid asju mõnusam ajada.

Vasja rõõmustas. Kaval, põrguline. Hoolitseb oma naha päästmise eest. Kui keegi nende juttu peaks kuulma, siis hea öelda, et tema tuli puuriitade vahele oma asju õiendama. Ega tema pole süüdi, et riidavahed vange nii täis, et asjalegi ei saa minna.

Niisuguse vanaga hätta ei jää.

«Leiba . . .»

Vasja moonutab talle nii tuttavat sõna, hääldab teda saksa ja eesti aktsendiga. Vasjale tundub, et nii on öeldu arusaadavam. Vanamees raputab pead ja püüab omakorda eesti keelt vangile mõistetavaks muuta.

«Jei jole ljeiba. Jotsas.»

Uskugu vang, ta annaks hea meelega, aga enam ei ole. See, mis naine hommikul kaasa pani, on söödud. Jajah, teel sõi kõik ära, sest külmaga tahab inimene rohkem süüa. Vanamees teeb tühja suuga naljakaid söömisliigutusi, näitab, kuidas leib kõrist alla kõhtu läks. Et Vasja usuks, keerab pahempidi poolkasuka taskud, patsutab tühjadele kuue- ja püksitaskutele.

Vasjat põhjused ei huvita. Selge – leiba ei ole. Tänane risk oli asjata. Õnnel on siiski piirid. Vaja minema hakata.

Vana tõmbab teda sinelikäisest tagasi, seletab midagi pikaltlaialt. Kannatagu veel tänane päev. Homme tuleb ta jälle puukoormaga, homme toob ta kindlasti leiba.

Vang ei saa midagi aru, ükskõik kui pikalt vana ka heietaks.

«Homme, homme,» kordab ta.

Mõtleb natuke ja lisab:

«Savtra, kas saad aru, savtra saad leiba. Ja liha toon kah.»

Et aga asi veel kindlam oleks, kordab öeldut saksa keeles: «Morgen, kas saad aru, morgen toon sulle leiba ja liha.»

Vasja noogutab. Et ka liha lubatakse, jääb esialgu saladuseks. Kuid see polegi tähtis.

Vanamees kobib puuriitade vahelt tagasi koorma juurde, õiendab käigu peal püksinööpidega. Vaadaku, kes tahab. Kiirustas nii, et polnud aega nööpegi kinni panna, sest teiste koormad on juba lõpukorral.

Vasja teeb puuriitade vahel haake. Ka temal läks kõik hästi. Kolja on vahepeal ringi teinud.

«Noh, kuidas?»

Kui kellelgi õnnestub töö juurest ära lipates suupoolist hankida, tuleb seda jagada. Kõigile ei jätku, aga naabrit ilma jätta ei tohi. Niisugune on laagri seadus, sest keegi ei saaks hüppesse minna, kui teised sel ajal ei töötaks.

Vasja raputab pead.

«Homme!»

*

Järgmisel hommikul kohmitses Vasja kaua päitsi kohal, kuni kiskus baraki seina vahelt välja sügisel sinna peidetud takuriidest koti. Märg riie oli jäätunud, andis ahju juures üles sulatada.

Ka kott oli Vasja enda leiutis.

Kunagisest naabrimehest oli narile maha jäänud peaaegu uus jalarätt. Naabri enda olid valvurid südametäiega lükanud vedela lubja auku ja sinna ta jäigi. Jalarätist aga valmistas Vasja koti.

Sinna mahtus leitud kartul, otsekui juhuslikult vangide teele visatud kaalikas. Sügisel, kui nad käisid veel väljaspool laagrit kraavi kaevamas, kitkusid mehed tee äärest rohtu. Mis sellest, et tolmunud ja liiva täis, aga ikkagi toidulisa. Teised vangid väravast kaugemale ei jõudnud. Vastutulnud valvurid kiskusid rohukimbud kaenlast, tallasid nii porri, et isegi vangile enam kõhutäiteks ei kõlvanud.

Vasja tuli läbi. Temal oli kott nööriga sineli alla seotud. Õhtul pani konservikarbi koos supilakkega tulisele ahjule, hakkis sisse tee äärest kitkutud rohelist.

Pärast Vasjat hakkasid ka teised kotte muretsema. Aga siis polnud enam ühtegi riideräbalat.

... Baraki ees oli vange vastu võtmas jälle ainult Jope. Veel süngem kui eile. Mõnikord hakkab ta niisuguses tujus kah vange peksma. Sagedamini aga muutub kõige vastu ükskõikseks. Tehku vangid, mis tahavad.

Mine tea, mida ta täna arvab heaks ette võtta?

Hakkas minema esimene ring, teine, kolmas . . .

Ja samuti kui eile, polnud ka täna kõiki vange rajal. Käisid kuivatis soojendamas. Ja et nad läksid juba hommikul, tuli suurem osa leivakannikatega tagasi.

Vasja tundis väsimust. Ka külm tegi liiga. Hea oleks temalgi kuivatisse minna. Kuid ta oli juba eile kaks korda jooksus. Ja täna mängib talumehe peale. Pealegi päris kindlalt. Kahe õngega tõmmata ei tohi, kui teistel pole ühtegi. Ka see oli laagri kirjutamata seadus.

*

Täna jäi Taat päris sihilikult viimaseks. Sõimatagu pealegi. Kuid viimasel on kõige parem valida kohta, kus teisi lähedal ei ole. Pole ka kartust, et hiljem võiks mõni oma koorma sinu kõrvale keerata.

Hobune astub omapead, ohjad reepära külge seotud. Ja Taat tatsub mütsikõrvade kõlkudes koorma taga. Vana hobusega on hea – koorma viib ta kas või ilma peremeheta kohale.

Aga mis on Võigu koorem selle kõrval, mis vanal endal südamel. Juba eile, kohe pärast kohtumist, hakkas raskus südant suruma.

Oli seda vaja, et vang eile just tema juurde sattus.

Miks Taat just eile leiva teel ära sõi? Harilikult pole isuraasugi ja leib seisab koduteeni taskus. Sealsamas puuriitade vahel oleks ta vangile saanud kannika pihku pista ja nüüd võiks kerge südamega koorma taga astuda. Kõik oleks möödas. Nüüd aga on ees. Ja mine tea, kuidas täna läheb.

Aga vana on juba niisuguseks loodud. Ei saa ära öelda, kui inimene ta ees seisab ja palub. Nii oli eitki kodus öelnud. Ja Taadi südameraskusele otsekui kahepuudaseid pomme ikka juurde ladunud.

«Sina jaotaksid kõik ära. Mis sul võõraste vangidega asja!»

Eidel on kerge öelda. Ega tema olnud selle näljavaresega vastamisi. Taadi ees seisis külmast sinise näoga vang, nii otsa lõppenud, et Taat arvas kuulvat kontide klõbinat, kui ta puuriitade vahele kadus. Kas Taat ise tahaks nendega tegemist teha! Aga peab. Ja pilk pöördub laagris nagu iseendast ikka sinnapoole, kus vangid kärusid lükkavad.

Tuleb meelde, et poeg Peeter läks siit ära samasuguses hallis sinelis. Võib-olla on ka tema kusagil traadi taga. Võib-olla on Peetri sinel veel rohkem räbaldunud kui neil siin. Ja nahk hoiab hädavaevu konte koos.

Eit on targem.

«Sina muudkui anna! Kes Peetrile seal Venemaa põhjas leivapätse jagab!»

Ja Taat peab tunnistama, et eide sõnades on terake tõtt. Parem oleks tõepoolest kokku hoida. Juhtub Peeter elusalt tagasi tulema, on suutäis lauale panna ja riidehilp selga anda.

Taat leiab iga inimese sõnades tõeterasid. Muidu poleks ta eidegi juttu mitukümmend aastat järjest kuulanud.

Taadi arvates on maailmas liiga palju tõdesid.

Õigus oli neil, kes talle viis hektarit juurdelõikeks pakkusid. Inimesel olgu nii palju maad, kui ta harida jõuab. Võttis vastu, külvas kevadel täis.

Sügisel tulid teised oma õigusega. Taatri peremees lõikas Taadi külvatud vilja. Temal olid peale jutu veel paberid, mis kuulutasid Taadile antud nurme igavesest ajast igaveseni Taatri Jaagu omaks. Hea veel, et ellu jättis.

Nii on Taadi arvates lugu õigusega. Igaühel on teda nii palju, et jääb ülegi. Õigus on sellel, kes parajasti räägib.

Kõik ladus eit talle ette. Endal hambavalu pärast nägu rätikuga kinni mässitud, aga sõnad lendavad kui kuulipritsist.

Taat sülitab. Niisuguse külmaga, kui sülg jäätükina lumele lendab, pole sülitamiselgi õiget mõnu.

«Tpruu!»

Valvur väravas hoiatab – ärgu jätku kirveid ja saage vedelema. Kirvega võib vang kõigil pealuud sisse kopsata. Mõnelt koormalt tõstab heinamärsi – kas selle all pole saksa armeele ohtlikku terariista.

Hea, et komps vangi jaoks on ree põhjas puude all. Kuid Taadil on tunne, et valvur ka läbi puude võib näha linase riide sisse mässitud leivapätsi ja pekitükki.

Paberiga on sakslaste ajal häda. Räägitakse, et seal, kus keiser jala käib, kasutavat fritsud teda üsna ohtralt. Aga siin ei jätku hädavajalikuks. Kisu vanast palakast või katkisest särgisabast riidetükke, kui tahad turule võid viia. Juhtuks valvur aga siin nägema niisugust pakki, on tal küsimatagi kõik selge.

Eit kah nagu nimme hakkas hommikul pakki tehes kõike üles lugema ja meelde tuletama. Kes maha lastud. Kes üles poodud. Ikka selle eest, et olid metsades varjajaid toidukraamiga varustanud. Eit ei saa aru, et on suur vahe, keda sa aitad. Metsamehed kõmmutavad sakslasi maha. Taat aga annab paki vangile, kes ei saa enam kuidagi suurele Saksa riigile kahju teha. Taadi tegu toob isegi kasu, sest täissöönud vang jõuab rohkem tööd teha.

Aga ikkagi olevat ka vangile leiva andmise eest mõni naine kinni võetud ja temaga enne lahtilaskmist tuhat imet ära tehtud. Niisuguseid asju teab Taat siitsamast alevist. Ja kui asjale päris ametlik käik antakse, siis alla viit aastat see ei lõppevat.

Lõug koos habemega hakkab iseendast värisema. Taat hakkab vurrudest jääpurikaid kiskuma. Siis ei panda tähele. Kõike peab inimene oskama.

Lõpuks on leitud mõnus mahalaadimiskoht ja hobune tõmmatud otse puuriitade vahele.

Kui vaid vang liiga vara ei tuleks. Koorem alles reel. Annab oodata, kuni komps puude alt vabaneb. Märgatakse vangi kadumist, hakatakse otsima.

Kiiruga veab Taat palgijuppe riita. Sasib sülle, nagu polekski tal aastaid üle viiekümne. Ainult kiiremini. Selg muutub higiseks. Kui hiljem külma kätte seisma jääda, on seljavalu mitmeks nädalaks käes.

Reel on viimased puud. Vangi pole ikka veel näha. Taat sirutab selga. Nüüd enam kiirustada ei tohi. Siis on komps reepõhjal kõigile vaatamiseks.

Häda on igati. Kõige hullem, kui vang järsku ei tulegi. Kompsuga väravast välja ei pääse. Tuleb siia puude vahele ära visata.

*

Vasja oli täiskoormaga korstna poole teel, kui kuulis hobuste puristamist.

Kui nüüd saaks kiiremini.

Aga kitsal rajal eelminejaist mööda ei pääse. Kui pääsekski – ei tohi, sest seni pole ükski vang püüdnud teistest kiiremini koormaid kohale viia. Kohe hakkab valvur vaatama.

Kellelgi seal ees kukkus käru ümber. Oli seda veel vaja.

Kiiremini!

Nüüd lõpuks on ta tagasi tellisehunnikute juures. Pole aega pikalt piiluda. Silkab otse puuvirnade poole. Tuleb riskida, reed saavad juba puudest tühjaks.

Täna pole enam vaja vaadata ja aru pidada.

«Peremees!»

Küllap ta kuulis. Kavaldab ainult nagu eilegi. Kogub reelt heinu, viskab sületäie hobuse nina ette. Veel enne, kui sületäis kukub, näeb Vasja aga heinte seas midagi valget.

Taat annab märku. Tulgu aga tulgu lähemale.

Nad ei tereta. Vangid ei tereta kunagi kohalikke inimesi. Nii

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU
TRÜ Raamatukogu

on parem vahekordade varjamiseks, märgiks, et järgmisel juhuslikul kokkusaamisel ei maksa end tuttavaks teha.

Vasja seisab vaikides, ootab, kuni Taat võtab lumivalgest riidest koti, õngitseb sealt leivapätsi. Riie on kallis, kotti koos leivaga ära anda ei saa. Teise, väiksema paki ulatab ta siiski lahti harutamata, paneb vangi väljasirutatud kätte.

Vasja sõrmedest jäävad puhtale riidele suured määrdunud laigud. Hommikul pidanuks käsi veel rohkem lumega hõõruma, kuigi külma oli üle kolmekümne. Vangi käed nii kergesti puhtaks ei lähe. Kas või nahk maha, aga puhast lumivalget pakki oleks tahtnud vastu võtta niisama puhaste kätega.

Nii ta seisab, leib ja pekitükk väljasirutatud kätel. Häbi on andja nähes neid musta ja määrdunud kotti toppida.

Vasja ei tunne maad, kus temale on traataiaga eraldatud tükike elamispinda. Ei tunne inimesi, kes räägivad temale arusaamatus keeles. Ta oli näinud vaid ribakest maanteeäärset, kui neid aeti ühest vangilaagrist teise. Selles väheses oli tema jaoks kõik võõras ja tundmatu. Inimesed on oma eluasemed ehitanud ühekaupa metsatukkadesse või mäeküngastele. Omaette urgudes armastavad elada metsloomad. Mitte kõik. Ainult kiskjad. Missugune võim on siin inimesed üksteisest eemale ajanud? Või on neil tõesti kiskjaloomus, nagu mõned vangide hulgast räägivad ja nagu eestlastest valvurite järgi võiks otsustada?

Vasja ei usu.

Kui siit võõrsilt midagi meelde jääb, siis on need taluahjust võetud leivapätsid. Alt jahused ja tuhased, ahjupõranda telliskivimustriga, leivasse vajunud söetükikesega. Pealt aga krõbepruunid. Talunaise konksus sõrmedega silutud.

Või tükk soolapekki. Noaga lõigates hakkab ta pisaratest sätendama ja muutub veel isuäratavamaks. Vasja ei tea midagi paremat koduküpsetatud leivast ja soolapekist. Just siit võõraste hulgast jääb eluks ajaks mälestus, mis tõrjub eemale kõik varasemad rõõmud.

Vasja nägu ja kogu olek, kuidas ta seisab ja leivapätsi hoiab, sunnib Taati näo ära pöörama, siis alles annab märku – kadugu Vasja nüüd kiiresti. Mingu juba. Neid võidakse koos näha. Õiendagu kusagil kaugemal oma kotiga, kus kellelegi ei tule pähe, et just Taat oli ta varustajaks.

Kiiresti viimane puu reelt riita, heinamärss rekke ja minema. Hea, et väravad olid poolavatud. Vana virutab Võigule ohjaharuga. Aidaa! Karjugu valvur väravas palju tahab. Alles alevi vahel tõmbavad mõlemad hinge. Inimene ja hobune.

Vasja seisab, kuni Taat on kadunud. Jalarätist kott pole nii

suurte leidude jaoks. Kui peidaks pool pätsi siiasamasse puuriitade vahele. Kahju on pooleks murda. Leib mureneb. Kare kotiriie hõõrub murdekohalt maha raasukesi. Neid võib ju pärast küll supi sisse panna, aga siiski... Kahju on leiba murda.

Ja mine tea, millal hiljem saab siia järele tulla. Võib-olla viiakse homme kusagile mujale tööle. Proovi siis. Vangil peab alati kõik endaga kaasas olema. Pealegi võidakse arvata, et ta tahab teiste eest peita. Koljale peab ta andma tüki, siis kahesaja üheksakümne viiendale. See nõrkeb muidu päris ära. Kolmele poolest pätsist ei jätkugi.

Imelik, eile ei teadnud kahesaja üheksakümne viienda nimegi, aga täna on temast juba hale. Inimesega on samuti kui loomaga. Kui oled kord aidanud, ripub südame küljes.

Vasja kuulatab.

Korstna poolt kostab vandumist ja sõimu. Ülemused on laagrisse jõudnud. Nüüd pole enam aega mõtlemiseks, peidukoha otsimiseks. Pungil kott peksab jooksul vastu reisi, sinel on kõvasti punnis. Tuleb minna.

Suure ringiga jõuab Vasja tagasi.

Hääled lähenevad. Vaikuse päev on läbi.

Kiiresti, kiiresti lendavad tellised.

Hea siiski, et kõik õnnestus.

*

Kuklas tuikas hullusti. Ja kätt ei tahtnud näo juurde panna. Kahe päevaga oli põskedele tekkinud torkiv habemetüügas.

Jalad käisid siiski päris sirgelt, astumine oli kindel, ning Eero oli talle öelnud: «Mine, käi laagris ära, vaata, mis nad seal teevad.»

Teist valvurit, Pakosta-poissi, ei saanud üldse voodist lahti. Eero enda jalgadel ehk polnudki suurt häda, kuid tema on laagri valvemeeskonna ülem ega tahtnudki voodist tõusta ja oma jalgade kandejõudu proovida. Eilsest õhtust oli paar poolikut pudelit veel alles ja Eero tahab enne pea ära parandada, kui jalgadele tõuseb.

Ainult tema, Tõnu, läheb üksipäini püssiga läbi alevi. Hoovides askeldajad tõmbuvad kiiresti nurga taha või lähevad tuppa. Tõnust ei tea kunagi, millal ta vaikselt möödub, millal norima hakkab. Eriti niisugustel päevadel kui täna.

Värisegu! Teadku, et Tõnu on mees, kes pole sõnniku pealt

riisutud. Talle on alati meeldinud, et teda vaadatakse, palutakse, ja kui vaja – siis tema ees hirmu tuntakse.

Auahnusest õppis omal ajal akordioni mängima. Vaadaku! Oli ainuke pillimees mitme küla peale. Laskis kaua paluda, enne kui läks ristsetele või pulma. Võttis pähe paraja kilgi. Pärast hakkas pitsklaase pilduma. Jõi tühjaks ja ikka vastu seina. Oli kuskilt lugenud, et päris suured saksad pidid kah nii tegema. Siis lubas mõne mehe näost teha segapudru. Las kardavad kõik need alevi rahakönnid ja küla sõnnikukärutajad.

Teadis, et pahandusi ei tule. Mis sa pillimehega ikka teed. Uuesti tuldi paluma, uuesti laskis Tõnu end imetleda ja uuesti ajas peorahvale hirmu nahka.

Nii läks esmaspäeva hommikuni. Siis pani poiss pilli nurka, parandas peomajas veel pead ja ronis vaikselt vabriku väravast sisse.

Seal, vabrikus, ei hinnanud meistrid meest mängu järgi. Kui aga direktoril ja tema lähedastel pähe tuli pidutseda, tellisid nad Tallinnast terve kõrtsiorkestri ja poolalasti lauljannasid veel lisaks.

Niisugused mehed ei karda ka Tõnu rusikaid. Käsivad konstaablil sind kumminuiaga nii masseerida, et nädalapäevad oigad.

Mullu mõtles, et nüüd on aeg direktorile kõik tasa teha. Vabrikus seati sisse tööliste valitsus. Tõnu lõi direktori kabineti ukse ristseliti lahti ja ladus seesistujale näkku kõik, mida oli lehest lugenud. Kurnaja, ekspluataator, tööliste vere imeja. Sinna juurde lisas head-paremat omast peast. Täikrae, nuumorikas, pasavaat.

Kuid rohkem teda direktori poolele ei lastud. Omad töökaaslased tulid ja ütlesid – olgu kord ja seadus. Isegi valve panid kabineti ukse juurde, et Tõnu-taolised ei saaks oma seadusi maksma panna.

Kuradile niisugune tööliste võim. Kui valitsed, siis pead ka peal olema. Kohe kaksiratsi kukil. Teistsugusena Tõnu valitsust ette ei kujutanud. Enne olid peal direktorid ja asjamehed. Mis kuradi pärast Tõnu nüüd ei tohtinud nende seljas ratsutada?

Kui sõda lahti läks ja häda käes, siis järsku paluti, et võtku Tõnu püss ja kaitsku oma võimu.

Püssi Tõnu võttis. Aga kuradi hea, et Pakosta-poisiga kokku juhtus. Too tuletas õigel ajal meelde, et Tõnu olevat eestlane, ja kutsus ta mehetegusid tegema. Imelik, kuidas kunagi varem Tõnule meelde ei tulnud, et eestlased on sihuke tõug, kes võivat lausa imesid korda saata.

Viru veri olevat aga ära rikutud, eesti meeste hulgas leidus

venelastele kaasalauljaid. Tõnu-taolised rikkumata verega mehed, ka seda oli Pakosta-poiss seletanud, peavadki sellepärast rahvuslikku verd puhastama. Ja Tõnul tuli möödunud sügisel siinsamas alevi taga aadrit lasta.

Kummkäblikud siin alevis! Õiendasid ja näägutasid, et Tõnu joob, et Tõnu on riiukukk ja kakleja, et Tõnu ei viitsi korralikult tööd teha ega peret toita. Aga nüüd?! Keegi pole eesti asja eest rohkem väljas kui tema. Vahivad ainult akna tagant. Mõni sõimab sakslaste sabarakukski.

Vaadaku alevirahvas ja vihastagu. Nemad seisavad poes sabas, aga Tõnu läheb ja võtab oma lisasuhkru, viina ja tubaka siis, kui heaks arvab. Poemehe näol on magus naeratus ja teisedki ei julge midagi öelda. Küllap nad mõttes kiruvad, kuid Tõnu pole mõtetelugeja.

Ainult sellega on häda, et poest antuga läbi ei aja. Üht-teist tuleb oma käega kõrvalt võtta. Ega vastu ei vaidlegi, kui Tõnu oma tarbeks mõne pajatäie puskarit konfiskeerib. Peaasi, ärgu võimude kätte andku. Puskarivabrikant annab veel sakuskatki kaasa.

Mõnel pool mujal oleks muidugi parem. Siin urkas suuri asju ette ei võeta. Alguses vangidelt üht-teist sai, oli sineleid ja saapaid. Nüüd pole neil midagi peale täitanud särgi. Niisugusest laagrist pole täit rõõmu. Pole, keda kantseldada ja käskida, kelle hulgas korda luua. Suuremas laagris saaks kiiremini aukõrgendustki.

Üleeile sattus ninapidi kokku Tartu mehega. Temaga pummeldamine pihta hakkaski. Seal on alles põli. Pigista juute ja kuldrahad kõlksuvad. Laagri laod padajänni täis. Sorivad riiete seas, ei tea, mida võtta või mida jätta. Annab valida, kui igal nädalal mitusada meest ja naist küpseks tehakse.

Ja ümberkaudsetest valdadest voolab kokku pekki ja võid. Seal kõik omakandi matsid traataia taga. Tuuakse küll nende jaoks, aga enne käib valvurite käest läbi. Tõnul jäi imestusest suu lahti, kui Tartu mehe juttu kuulis. Pooled barakid naisi ja tüdrukuid täis. Võta, keda tahad, proovigu ainult vastu hakata. Kui talli juures saba üles tõstetakse ja kakskümmend viis sirakat laotakse, siis enam ära ei ütle.

Popsivärk, kuradi popsivärk on siin aleviurkas paarisaja sõjavangi hulgas. Tõnul on vastik väravastki sisse astuda.

Vangid venivad nagu teod. Kohe näha, et Jopest pole asja. Tõnu tegi ringi, tuli jõepoolsest küljest, kust ei teadnud oodata ei Jope ega kärutajad. Virutas vastutulevale vangile. Siis teisele ja kolmandale. Jopegi kiskus end korstna najalt lahti ja tuli appi.

Hakkas samuti vangide peale karjuma. Virutas püssipäraga. Kuid tema hoobid kolksatasid rohkem vastu käru või sattusid pehmemasse kohta, kus valu polnud kõige suurem. Niisugune käpard oli Jope.

... Jope ise oleks tahtnud Tõnule obaduse anda. Ja siis veel Pakostale ja kas või Eerole endale, kelle purjus lärmamist ta öösel oli alevi vahel kuulnud.

«Kuuled, sõbrad hõiskavad,» oli naine voodis Jopet müksanud. Mis kuradi sõbrad niisugused on! Hommikul kraapis naine uuesti nagu nüri noaga hinge kallal:

«Lähed täna jälle sõprade eest vahti?»

Kas Jope on süüdi, et poiss tuli koolist koju lõhkise kulmuga. Nurga tagant lendas kivi, ja oligi kõik. Mõtle ise, mille eest. Ja ütlematagi on selge, et käes on otsekui piiblijuttude ajad isade pattude laste kätte maksmisest.

Aga mida Jope saab teha. Proovigu pere elada, lisanormideta läbi ajada. Või peaks Jope Leningradi alla minema, et seal kaevikuis poolsurnuks külmuda. Naistel on lihtne. Neid ei mobiliseeri keegi. Ja noorematel on ükskõik, kellega ringi lasta. Peaasi, et vormikandja, sest sõja ajal on ainult vormikandjaga mõtet kurameerida.

Teel laagrisse pidi Jope tükk aega raudtee ülesõidukohal ootama.

Ootajaid kogunes tõkkepuude taha päris hulgake. Lasksid kuulda head ja paremat küll sakslaste, küll nende sabarakkude arvel.

Mööduv ešelon valas veelgi õli tulle. Vaguni akendest paistsid kinnimässitud pead ja kipsipandud jalad. Sugeda saavad, kuradi moodi saavad sakslased Leningradi all sugeda! Kellegi mürgine keel rääkis võitjatest. Ja juuresolijad irvitasid avalikult. Rong aga lisas kiirust.

Ajad on hullumoodi muutunud.

Möödunud sügisel oli siinsamas jaamas lillede kinkijaid. Siis, kui rongid sõduritega ida poole sõitsid.

Pärastpoole, sealt tagasitulijaile, enam lilli ei toodud. Aga vähemalt suud olid kõvasti lukus.

Nüüd plärtsuti, mis kellelgi pähe tuli. Jopet püssi ja käelindiga ei pandud tähelegi. Sakslaste sabarakkudest räägiti eriti valjult ja silmad kiikasid Jope poole. Nii kaugel on asjad.

Ebameeldivad mõtted tulid, kui ta seal koos Tõnuga vangide peale karjus ja püssipära vangi tagumiku asemel mõnikord vastu käru kolksas.

... Kahe valvuri kisa Vasja kuuliski. Lisas viiekümnele tellisele veel mõne juurde. Nüüd vähemaga läbi ei lähe. Kui täpselt laod, võidakse sihilikult lugemisega eksida. Eespool juba lendasid poolikud kärud kraavi.

Vasja võtab kokku kogu jõu. Kärule hoog sisse! Kiiresti. Kott sineli all taob vastu reisi. Kui saaks ainult kiiremini mööda. Tollel vangide nüpeldajal on roostepunased saapad ja sama värvi palitu. Müts punasest rebasest ja nägu kaetud punaste karvatüügastega. Vangid on ta ristinud «punaseks kuradiks».

Kas ta laseb mööda lipsata?

Kuid Vasja näeb vaid tema säärikuid. Valvurile ei tohi kunagi otsa vaadata. Ükski neist ei kannata vangi silmavaadet. Siis nad vihastavad ja virutavad. Vang peab käima küürus, silmad maas, paremale või vasakule vahtimata. Ainult nii võib jääda märkamatuks.

«Punane kurat» on juba selja taga. Vedas!

Äkki kuuleb Vasja vihast hüüdu. Ei, seisma ei tohi jääda. Võib-olla ei karjutagi tema peale. Mõnikord karjutaksegi, aga kui vang edasi läheb, ei viitsita järele joosta. Ja jälle oled pääsenud.

Selja taga on kellegi sammud ja ähkimine. Siis raksatab midagi vastu õlga. Vasja lendab lumme. Ikkagi ei pääsenud, vilksatab mõte. Tõmbub lumel kägarasse, surub põlved vastu lõuga.

Alguses püüdsid nad hoopide eest kaitsta pead, hoidsid käsi näo ees. Nüüd on nad targemad. Näkku üle ühe hoobi ei anta. Veri hakkab hullusti tilkuma, jäetakse järele. Võib-olla hakkab lööjatel alevinaiste ees häbi, kui vang puruks pekstud näoga ringi käib.

Kõhtu tuleb hoida. Sinna võib valvur jalaga virutada nii palju, kui tahab. Kõhtu pole sineli alt näha. Aga sisikond on puruks pekstud. Pärast paistetab kogu alakeha üles, muutub sinakaslillaks ja hiljem kollaseks. Niisugusest enam elulooma ei ole. Karjub valude käes kaks-kolm päeva, ja ongi kõik. Surma põhjuseks kirjutatakse düsenteeria või mõni muu kõhutõbi. Komandant annab valvuritele käsu veel hoolikamalt valvata, et vangid oleksid ainult laagritoidul, ei tassiks kaasa poolmädanenud kapsapäid ega korjaks tee äärest rohtu. Kõik hakkavad ennastsalgavalt vangide tervise eest hoolitsema.

«Punase kuradi» hoopide all tõmbab Vasja end veel rohkem kägarasse. Peaasi, kui leivapätsi puruks ei löö.

Hoobid lakkavad. «Kurat» karjub midagi.

Jope kisub vangi sinelikraest. Tuleb püsti tõusta.

Jope tõstab ta jalule. Valvuri hääl kostab läbi kohina nagu kusagilt kaugelt. Põrutas vist kõrva trumminaha katki. Üksköik. Nagunii ei saa aru, mida ta lõugab.

Punaste karvadega nägu tuleb lähemale. Joominguhaisud rikuvad õhku. Näljasele inimesele mõjub eelmise päeva puskarilehk hullusti. Vasja tahaks vajuda ja oksendada? Või on see jalahoopidest?

Karvane käsi haarab sineli alla peidetud koti. Küllap «punane kurat» märkas seda juba siis, kui Vasja koormaga möödus. Kotti hoidev nöör kere ümber rebeneb. Vasja teeb instinktiivse liigutuse varanduse päästmiseks, haarab koti teisest servast. Lootusetult, kuid lahti siiski ei lase.

Riie rebeneb. Valgele lumele kukub leib.

«Kurat! Terve leivapäts!»

Kuhu nii välja jõuab, kui vangid kõnnivad päise päeva ajal leivapätsidega ringi. Jalahoobist pudeneb päts, tükid lendavad laiali. Valvur trambib. Sõtkub tükid lumme. Värske, veel külmumata leib kleepub saabaste külge.

Oo – kotisoppi on veel midagi jäänud. Pekikamakas.

«Ütle, kust kohast sa varastasid? Ma sulle näitan, kuidas leiba ja liha varastada.»

Vang ei saa küsimusest aru. Mida too valvur tahab, mida ta peab tegema või rääkima?

«Kuradi juhm! Isegi inimeste keelt pole viitsinud ära õppida!»

Tõnu jaoks on maailmas palju mõistetamatut. Kas või seegi, et vangid tema kõnest aru ei saa. Omavahel nad padistavad, pole sõnadel õiget algust ega lõppu; aga Tõnu sulaselget eesti keelt mõista ei taha. On ühed ne-poni-mõmmid.

Jope peab oma keeleoskusega appi tulema.

«Ütle, kust sa varastasid?»

«Ma ei varastanud.»

«Ah sa valetad veel!»

Hoop.

«Kas veel valetad?»

Segunevad eesti- ja venekeelsed karjed, hoobid jalaga ja rusikatega. Löök näkku. Vasja tunneb, kuidas midagi vedelat vajub üle suu, mööda lõuga alla. Rusikas on vist tabanud ta kukalt. Peas kumiseb, niisugune ükskõiksus, et ei viitsi verd ära pühkida. Jalge ette lumele tilgub midagi. Vasja vaatab, nagu polekski see tema veri, mis tilkadena lumele kukub. Nagu mahl kevadisest kasest, kerkib kummaline mõte. Sops... sops... sops...

Siis on ta uuesti lumes.

«Oleksin ma leiva ikka puuriita peitnud . . .»

Imelik, tal polegi viha peksjate vastu. See oli ette teada, et sissekukkumise puhul nii läheb. Paratamatus. Aga et terve leib kotti jäi, see oli tema enda viga, valearvestus, mida oleks võinud vältida.

Valvur harutab riidest välja pekitüki. Seda ta siiski lumme ei viska. Kõlbab vist endalegi.

Hetkeks kaotab Vasja teadvuse.

Toibub alles siis, kui teda kahe mehe vahel kusagile tassitakse. Midagi märga vajub mööda selga alla. Vist on lund krae vahele topitud.

*

Puude laadijad näevad, kuidas need kaks lohistavad veriseks pekstud kolmandat.

Kiiremini lendavad puud riitadesse. Pole talumehe asi, mis siin laagris tehakse. Parem, kui ei vaatagi sinnapoole. Siis pole hiljem vaja midagi rääkida ega küsijatele vastata. Mõni mees küll kiristab külas hambaid ja peab nimekirju. Käsib hästi tähele panna, mis laagris sünnib. Ootab aega, kui saab arveid esitada. Ei tea mille kohta? Esitagu igamees ise oma arved. Puuvedajatel pole võõraste sõjavangidega midagi pistmist.

Kõige parem oleks elada sidemega silmil ja klappidega kõrvadel, et midagi ei näeks ega kuuleks. Sest mine tea – äkki tulebki aeg, kui hakatakse arveid esitama ja iga mehe käest aru pärima.

Aga klappidega kah ei saa. Kõrvad peavad kuulma käske ja korraldusi, mis tulevad küll vallavalitsuselt, küll omakaitselt. Silmi on vaja allkirjade andmiseks igasugustele kohustustele ja hoiatustele. Silmadeta ei saa isegi puid korralikult riita laduda. Korralikkus on aga sakslastel üle kõige.

Nüüd aga tassitakse kohe nina alla poolsurnud inimene.

Paaril mehel on reed tühjad.

«Aidaa!»

Hobused lasevad värava poole sörki.

«Tagasi! Kas kuulete, tagasi! Valvur, pane värav kinni!» karjub Tõnu alguses talumeestele, pärast väravavalvurile. «Mitte üks mees enne paigast ei liigu, kui oleme ühe asjakese klaariks teinud!»

Jope enesetunne on kuradi halb. Tahtis vangile head teha, hale hakkas, kui Tõnu teda seal lumel materdas. Siis Jope ütleski, et ega vang nüüd küll ei varastanud, mõni talumeestest

ise andis. Ja Tõnu hüppas kohe puuvedajate kallale, sest temagi tuikav pea sai aru, et niisuguseid leivapätse ja pekitükke ei vedele kuskil vangidele oma käega võtmiseks.

Tõnu peab leivaloo lahendama, kuni ülem veel pead parandab.

«Viimane kui mees siia!»

Päris kokku nad ei tule. Seisavad tummalt regede juures. Kus mujal peakski hobusemehe koht olema. Ka sõjaväes on voorisõdur ikka oma hobuse ja vankri kõrval.

Vasja seisab juba jalul. Pakane mõjub paremini kui valvuri kantsik. Ta tõugatakse kõige lähemal seisva talumehe ette.

«Kas see andis leiba?»

«Ei,» vastab Vasja pead tõstmata.

«Sa, kurat, ei vaatagi!»

Vasja pea nõksatab hoobist, ilmetud silmad vaatavad võõrast meest.

«Noh, vaata, vaata otsa!»

Jope tahaks maa alla vajuda. Hobusemeestest tunneb ta mõndagi. Nad on pidanud koos ristseid ja matuseid, rühmanud rehepeksutalgutel. Nad on alati hästi läbi saanud, sest Jopele meeldivad inimesed, kes teevad tööd ja püüavad elujärge paremaks seada. Jope on mõneski talus käinud toidulisa ostmas ja talle kui mõistlikule mehele pole isegi sõja ajal keegi ära öelnud. Homme aga on kogu ümbrus kisa täis – Jope on joodiku Salumäe Tõnu paras paarimees. Ta ei julge alevi vahel enam nägugi näidata.

Jope peab iga sõna kordama vene keeles. Tuleb välja, nagu oleks ülekuulajaks, kisajaks ja sõimajaks mitte Tõnu, vaid just Jope. Susi söögu seda punapead. Ise samasugune valvur kui teised, aga kamandab ja käsutab. Teda ennast tuleks sõimata. Kus sa laaberdasid kaks päeva? Nüüd aga tuleb välja, nagu oleks Jope kõiges süüdlane.

Vasja vahib järgmist talumeest. Ja Tõnu neid mõlemat.

Proovigu nad valetada! Vangid, raisad, on teada. Juba välja õppinud. Valvurite petmisest elavadki. Aga matsiloru näost võib Tõnu-taoline mees lugeda nagu raamatust.

Vasjat lükatakse edasi.

«Kas see?»

«Ei.»

«Kas see?»

«Ei.»

Kergendusohe jookseb mööda rida ühelt teisele. Iga «ei» veeretab koorma ühe puuvedaja südamelt. Kui kergesti võib uimane

vang eksida ja näpuga ükskõik kellele näidata. Kõige süütumatégi südamed puperdavad, kui vang neile näkku vaatab. Vangi asi, temal pole sooja ega külma. Täidab peksust pääsemiseks valvuri soovi. Ta võib isegi sihilikult vale mehe üles anda, sest leivatoojale ei taha ta halba.

«Ei!»

«Ei!»

«Ei!»

Tõnu on vihane.

Käigu omakaitse ülekuulajad kuradile oma psühholoogiliste nõksudega, mida nad Tõnule on õpetanud. Tulgu nad ja ütelgu, missugune karvanäss siin kõige rohkem hirmu tunneb. Vaadaku nende silmi ja värisevaid lõugu. Võiks arvata, et igaüks neist on toonud laagrisse terve ahjutäie leibu.

Nüüd läheb juba tõlkimiseta.

«Net.»

«Net.»

«Net.»

Külmaga on verejooks ninast ja suust lakanud. Palju teda ongi voolamas siniseks tõmbunud naha all. Lumi krae vahel on ära sulanud, selg on jääkülmas vees. Külm näpistab kaela ja kukalt, muudab mõtted erksaks.

Viimane.

Vasja raputab pead. Ka see ei ole. Hea, et leivatooja jõudis ära sõita. Pole vaja valetada.

Vasja tõugatakse regedest eemale, et ta oleks kõigile korraga nähtav. Öelgu mehed ausalt, kelle juures see kaltsupundar kerjamas käis. Mõtelgu hästi järele.

Ah et keegi pole teda näinud!

Olgu siis nii, kui nad kõik koos tahavad traataia taha minna. Või arvavad nad, et pole nii palju traati. Jätkub, kui eesti mehed tahavad ühe venelasenäraka pärast sitsima minna.

Küll õpetaks Tõnu talumatse! Ta on alati põlanud neid sõnniku sees siblijaid, kes ei tea ega tahagi teada midagi peale töö, oma hobuste, lehmade ja lammaste, kelle ainukeseks lõbuks on sügisel viljakottide lugemine. Alevipoisina peab Tõnu ennast kõvasti kõrgemal seisvaks. Alevitega on üldse nii – mida väiksem, seda kõrgemale nina tõstab.

«Siis keegi pole näinud ega kuulnud, ah?»

Tõnu nüpeldab kantsikuga saapasäärt. Endalgi on valus. Kuid matside seljas seda riistapuud proovida ei tohi. Tundku vähemalt piitsaplaksudest hirmu. Neid on alati pekstud, juba mõisatallides, ja hirm piitsa ees pole neil väiksem kui hobustel.

«Tõnu!»

Taatri peremees on tuttav. Temagi arvab, et eesti leib pole vene sõjavangidele jagamiseks. Aga miks peab Taatri peremees sellepärast siin külma käes vahtima. Vanamees hõõrub piitsavarrega püksisäärt, vaatab nõuküsivalt kaaslastele.

«Ega meil siinolijail olegi kedagist meelde tuletada. Meie hulgast ei tea küll, et keegi oleks andnud või kellegi juures käidud... Aga muist mehi ju ära kah sõitnud...»

Taatri vana jätaks viimased sõnad ütlemata. Tuleb välja, nagu kaebaks ta varem ärasõitnute peale. Kuid kaua sa külma käes vahid. Kuidagi peab koju saama. Kui Tõnu jälle kantsiku käiku laseb, võib vang kas või Taatri enda peale näpuga näidata.

Kes need ärasõitjad olid?

Ei, seda küll Taatri vana ega teisedki ei tea. Mitme valla mehed kokku aetud. Nojah, näo järgi ju tunneks.

Taatri süda on rahul. Ei öelnud, keegi ei saa öelda, et Taater on pealekaebaja. Ja seda pole kah nähtud, et mõni vangidest oleks kellegi koorma juures käinud.

Jajah, mitte midagi nad rohkem ei tea, rohkem ei saa neilt enam sõnakestki, mis võiks Tõnut jälgedele juhtida. Ärgu kantsikumees neid rumalaks pidagu, et nad siin kõigi ees üksteise peale kaebama hakkaksid. Omavahel, nelja silma all võiks ju mõnigi oma kahtlustest rääkida.

Vasja võtab vastu viha, mida valvur ei saa talumeestele välja valada. Mitmekordselt. Siinsamas meeste ees, kellele Tõnu pole küll käsku andnud paigalseismiseks, kuid pole andnud ka luba äraminekuks.

Vasja ei suuda enam mõelda. Astub paar sammu ja kukub. Nii nad lähevad kahekesi. Üks ees, teine järel. Esimene kukub ja tõuseb. Hoobist või lihtsalt niisama nõrkusest.

Siis haarab üks seisjatest ohjad. Hüppab rekke ja kihutab väravast välja.

Tema järel teised.

Täna koju sõites ei istu nad üksteise reele, ei aruta päeva jooksul nähtut ja kuuldut.

Nad ei räägi ka kodus.

Ainult nii saab elada.

*

Vang ei lõdise enam.

Alguses püüdis keha külmale vastu panna. Värises ja võppus. Kuid Vasja ise ei tea sellest midagi. Ei tea ka, kaua ta on meelemärkuseta lamanud.

Nüüd on keha külmale alistunud. Mõistusele tulnud Vasja tunneb meeldivat rammestust.

Kusagilt paistab täiskuu. Imelik, keegi on täna kuu kirjuks teinud, sinna sügavad singa-songalised kraavid kaevanud.

Kuul ei ole mingeid kraave. Ta paistab lihtsalt läbi akna, mille taga on risti-rästi veetud traat. Kõigi akende taga, millest Vasja kuud vaatab, on nüüd traadid.

Külje all pole kõvasid põrandalaudu. Kuid pole ka lund. On kõva, külmunud maa. Muldpõrand. Sauna muldpõrand. Nad ise ehitasid sügisel selle sauna, mida kordagi pole köetud. Aga ta on siiski saun. Ka «punane kurat» ütles õhtul, et täna teevad nad talle sauna.

Vasja liigutab jalgu. Varbad on vist juba läinud. Mõlemal jalal. Nad ei valuta, neid pole lihtsalt olemas.

Aga käed? Imelik, millal ta käed rinnale sineli alla toppis. Sõrmed on tuimad. Vasja paneb sõrmed suhu. Hammustab.

Ei, sõrmed ei ole külmunud. Lamaja pigistab hambad veel kõvemini kokku. Hea on sõrmedes valu tunda.

Aga miks mujal pole valu? On hea. Ei tahaks ennast üldse liigutada.

Surnukskülmumine polegi nii väga hirmus. Aga varem, kui ta vedas tuhamäele poolelusaid, mõtles Vasja, et pole midagi koledamat.

Rammestus suureneb. Peab tõusma. Päris kindlasti peab ennast põrandalt püsti ajama. Muidu ta jääbki siia. Aga tuleb elada. Kõigi kiuste tuleb elada.

Püüab istuli tõusta. Sineliselg on muldpõranda külge kinni külmunud. Veeretab ennast põrandal. Sinel kisub kaasa külmunud mulda.

Nüüd tuleb käia. Ainult käia.

Ja liigutada käsi. Kui oleks jõudu hüppamiseks ja käte keerutamiseks.

Peaasi, et ei nõrkeks, et uuesti põrandale ei kukuks. Teist korda enam tõusta ei jõua. Puhata tuleb ainult seljaga seinale toetudes.

Edasi-tagasi, ühest nurgast teise.

Vasja komistab. Mingi lauatükk kukub kolinal.

Väljas, sauna ukse taga on kuulda lumel krudisevaid samme. Keegi kisub ukse lahti.

Kuuvalguses seisab Pikk. Nii hüütakse laagripolitseinike vanemat. Pikk ise on valvama pandud, nagu suudaks Vasja veel kusagile põgeneda.

Uksel seisja uriseb pahaselt:

«Külmeta sinu kuradi pärast terve öö.»

Vasja ei viitsi vastata.

Vahel on ta mõelnud, et ega politseinikelgi kerge ole. Ülemuste ees värisevad nad teistest vangidest rohkemgi. Kui Vasja oleks kas või ühe päeva Pika asemel, tõmbaks ta ennast juba järgmisel päeval oksa. Mismoodi sa hakkad õnnetusekaaslast peksma!

Aga nood ennast ei poo. Peksavad seltsimehi, nagu seegi volask, kes praegu uksel seisab.

Pikk sattus vangi koos Vasjaga, kui nad Tallinnas enam viimasele laevale ei jõudnud. Niisugune möll oli. Võib-olla Vasja üksi oleks jõudnud. Aga Pikal oli jalg läbi lastud. Hakkas teda toetama ja sadamasse komberdasid alles siis, kui laev oli jõudnud välisreidile.

Ka siia laagrisse tulles toetus Pikk ühe käega Vasja õlale, sest teist jalga ta maha panna ei saanud. Enda najal tassis Vasja õnnetuse kaasa.

Pikk lööb ukse pahaselt kinni. Hea, et kätega kallale ei tulnud. Ega politseinikud viitsigi palju peksta. Ainult siis, kui eestlasest valvurid on lähedal, virutavad ükskõik millega. Luuavarre, lumelabida või lihtsalt ahju juurest võetud puuhaluga. Nime poolest on politseinikud, aga neile ei usaldata korralikku löögiriistagi. Löövad, kuhu juhtub, peaasi, et valvurid märkaksid, kuidas nad lisatoidu ausalt ära teenivad.

Möödunud nädalal virutas seesamane Pikk kantsikuga, kui Vasja püüdis «punase kuradi» rühmast Jope juurde üle minna.

Politseinikud räägivad vangidega ühist keelt. Ja siiski ei saa Vasja millestki aru. Pikk ütles iga hoobi järel, et Vasja olevat siga, tõbras, niisugune «kolmejärguline», keda tuleb veel õpetada korrast lugu pidama. Pikk peab olema eriti püüdlik. Ta on vanem, ja pealegi ei saa eesti valvurid kõigist ta sõimusõnadest aru. Kõige mõistetavamaks keeleks on hoobid. Nii vangile kui ka valvureile. Sellepärast neid nii palju jagataksegi. Tahaks maha istuda ja nutta, kui hakkad kõige üle järele mõtlema.

Kui palju võiks praegu kell olla? Kas hommik on veel kaugel?

Aga mis tal hommikust? Ega hommik sooja too. Küllap jääb ilma ka kohviks nimetatud vihalehemaitsega leigest veest. Hommikul, valvurite tulles, läheb veel hullemaks.

Ja siiski ootab ta hommikust koiduhahetust.

Vaja on käia. Ühest nurgast teise...

Muuks, hoopis millekski muuks oli Vasjat ette valmistatud, kui õppepadrunite asemel anti lahingupadrunid. Talle õpetati kümneid võtteid, kuidas lahingus ellu jääda. Et aga ellujäämiseks tuleb viimast jõudu kokku võttes lihtsalt jalul seista ja käia, seda ei õpetatud.

Talle ei räägitud, mida teha siis, kui ta vangi langeb. Keegi ei tahtnudki seda teada. Kümneid kordi olid nad mõttes läbi elanud hoopis teistsuguseid olukordi.

Võib-olla jääb ta tõepoolest üksi ja teda piiravad fašistid. Ta on juba viimase kuuli nende pihta saatnud. Ta relv vaikib. Fašistid lähenevad. Ja siis lendab ta viimase granaadiga tükkideks. Koos temaga ka lähenevad fašistid.

Aga tema langes vangi. Rumalalt. Kui viimane laev oli läinud, polnud fašiste veel kusagil. Istus hetkeks maha koos Pikaga, et aru pidada, mis edasi saab. Ärkas alles siis, kui nad mõlemad olid tehtud relvituks. Rumalasti jäi magama. Esmakordselt pärast mitu nädalat kestnud unetust.

Ta oli mõttes mitu korda läbi elanud, kuidas ta seisab ülekuulaja, mingi fašistliku ohvitseri ees, kes püüab temalt andmeid välja pressida. Vasja aga vaikib. Teda viiakse mahalaskmisele. Tema vaikib ikkagi. Ja nii surebki üks kommunistlik noor.

Aga nood ei tahtnudki temalt midagi teada. Võtsid ära komsomolipileti, irvitasid ja ajasid lõputusse vangide rivisse. Tõid siia traataia taha, mida ei saagi mingiks laagriks nimetada.

Alguses oli hea. Nendega koos oli komissar. Võib-olla oli ta hoopis rivikomandör, aga komissariks teda hüüti. Oma auastmest ja teenistusest ta kellelegi ei rääkinud. Kandis tavalist sõduripluusi ja sellepärast teda kohe maha ei lastud.

Kui komissar veel elas, ei leidnud sakslased vangide hulgast ühtegi politseiametikandidaati. Komissar valmistus põgenemiseks. Ta pidi minema esimesena, otsima ustavaid inimesi.

Paari päeva pärast toodi ta aga poolsurnult laagrisse tagasi.

«Koeri, koeri on palju. Ja metsad on väikesed. Rindejooneni paari päevaga ei jõua. Siinsetes metsades ei varja end üksindagi kuigi kaua.» Nii oli komissar rääkinud.

Igal talul on oma metsatukk, igas metsatukas lehmakari. Ja igal karjasel koer. Lihtne lontkõrvadega karjapeni, keda ei saa võrreldagi fašistide verekoertega. Aga sellegi kisast aitab, et märgatakse omas metsas võõrast inimest. Lontkõrva lärm teeb sama pahanduse mis päris jäljeajaja.

Pärast komissari surma läkski laagris kõik liimist lahti. Pikk

ja tema kaks kaaslast leidsid parema lobi sakslaste teenistuses. Alguses püüdsid end õigustada. Keegi peab ju politseis olema, sest sakslased valivad laagripolitsei ainult vangide hulgast. Nüüd nad vaikisid või sõimasid.

Rohkem sakslaste ees kannusteteenijaid ei leidunud, kuigi otsiti politseinikke ka teistesse, suurematesse laagritesse saatmiseks. Ülejäänud tegid igapäevaseid ringe tellisekärudega. Tuimalt ja lootusetult. Ainukeseks sihiks – hoida kuidagi elu sees. Nii oli komissar Vasjale öelnudki – püüa elada!

Aga kuidas?

Vahel oli Vasja unistanud mõnda suuremasse laagrisse pääsemisest. Suure hulga seas on ikka mõni hakkajam – kadunud komissari taoline. Räägitakse, et seal saadetakse vange mõnikord isegi haiglasse, kui kohe maha ei lasta.

Siin pole ühte ega teist. Ainult paar korda on Vasja näinud, kuidas laagriülem Eero haaras brauningu ja tulistas. Poolsurnud vangid viiakse lihtsalt tuhamäele.

Nüüd aga tuleb käia. Tuigerdada ühest seinast teise.

... Jope tõmbas tikku, heitis pilgu seinakellale. Kurat võtaks, kell näitas teist öötundi, aga tema lamab ikka veel avasilmi. Kõik laagri pärast.

Sügisel ta lootis, et varsti on nagunii lõpp. Sakslased surusid peale Leningradi all ja Moskva äravõtmine pidi olema vaid mõne päeva küsimus. Püüdis vangegi rõõmustada rindeteadetega. Jõuludeks on rahu maa peal. Uueks aastaks sõidavad kõik koju. Nach Hause – uueks aastaks. Nii palju saavad vangid saksa keelest aru.

Aga nood vaid põrnitsesid omaette, pilotkad üle kõrvade tõmmatud, kunagi jalaräti ülesandeid täitnud riideräbal sallina ümber kaela. Ei rõõmustanudki sõja peatse lõpu üle.

Nüüd aga on veebruar ja pealesurujad ise sugeda saanud. Leningradi poolt sõitsid rongitäied külmunuid. Laagris praeguste rindeteadete rääkimise eest võib kuuli saada.

Hiljem ta lootis, et laagrile tuleb niisama lõpp peale. Hakkas isegi arvama, kui palju aega see võtab. Iga päev kanti neli-viis tükki korraga nimekirjast maha. Paarsada neid ühtekokku oligi. Poolteise kuu pärast on kõigel lõpp. Jäävad ainult postid, okastraat ja paar tühja barakki.

Kuid ka see lootus läks luhta. Kui vangide arv hakkas sajast allapoole langema, haagiti mõnest vangieešelonist üks trellitatud loomavagun lahti ja saadeti laagri juurde. Jope poleks uskunud,

kui palju võib üks loomade veoks tehtud vagun inimesi mahutada.

Pole lootustki, et sellele konveierile kunagi lõpp tuleb. Jope tahaks kogu laagri saata kuradile ja minna. Tihti on ta õhtul andnud lubaduse, et rohkem jalga laagrisse ei tõsta. Hommikul läheb omakaitse staapi, viskab püssi ja padrunid nurka ja paneb omakaitselase tunnistuse lauale. Mõnikord tuleb ta sellise kavatsusega isegi kodunt välja. Peatub hetkeks staabi nurga juures. Ja lükkab siis kõik edasi järgmiseks päevaks. Keegi ei aima ega saa kunagi teada Jope kavatsusi, sest üks ja sama tee viib Jope kodunt nii staapi kui ka laagrisse. Nii ongi parem, sest omakaitselased ei teeks nalja, kui Jope mõtetest teada saaksid.

Nüüd veel see leivapätsi lugu. Tont teab, mida Tõnu Eerole ette laulab. Ennegi on öeldud, et Jopest pole valvuriametis asja. Nannipunniks on sõimatud. Pidanuks ikka koos Tõnuga staapi minema.

Aga kuidas sai Jope külameeste nähes Tõnuga koos minna. Ta tahtis mõnega neist suitsu tõmmata ja paar sõna juttu puhuda, et vaadaku, kuidas Tõnu läheb ja peksab vangi. Jope aga ei saa siin laagris midagi oma tahtmise järgi muuta. Pea aga ametit.

Jope äraminekust tuleks vangidele aina kahju, sest asemele võib tulla Tõnu-taoline meremõrtsukas.

Nii oleks ta tahtnud rääkida. Aga tuttavad talumehed ei vaadanudki tema poole. Isegi Tõnu oli nende jaoks tähtsam, sest teda nad kardavad.

Naine Jope kõrval norskab.

Und ei ole.

Kuu paistab aknast sisse, otse näkku. Naine, kurivaim, ei märganud aknale kardinat ette tõmmata.

Jope tõuseb. Läheb paljaste jalgadega mööda külma põrandat, katab akna.

Aga und ikka ei tule.

Imelik kuu oli esimesel sõjatalvel. Ta mõjus isegi läbi paksude kardinate.

*

Järgmisel päeval ei avanud valvur väravat ka pärast kõige viimase koorma kohalejõudmist.

«Tee lahti, nüüd on kõik!» hüüdis keegi tagantpoolt.

Valvur ei vastanudki. Juba pool tundi on nad troppis värava ees seisnud ja oodanud. Külma käes muutuvad hobused rahu-

tuks. Rebasenahk läheb koos paari teisega putka juurde asju klaarima.

«Miks sa lahti ei tee?» küsib ta valvurilt.

«Pöörame otsa ümber ja sõidame koju,» kuraasitab teine.

Valvur keerab selja, nagu polekski temalt midagi küsitud.

Mehed venivad niisama targalt tagasi, kui läksid.

«Küllap eilne leivajant hakkab täna jälle otsast peale.»

Taat teritab kõrvu. Tahaks küsida, aga ei julge. Hea, et naaber ise hakkab seletama.

«Sina said, jah, eile õigel ajal minema. Meid pinniti ja lubati traataia taha panna. Tunnistagu aga üles, kes vangile leiba andis.»

Rääkija sülitab.

Taat tunneb, kuidas lõug hakkab jälle veidralt võbisema ja piip hammaste vahel hüplema.

Nüüd siis ongi käes. Kohe hommikul oli niisugune aimdus, kui eit oma unenägu jutustas. Imelikud unenäod on eidel. Terve tuba olnud paberraha täis. Ilmsi pole eit kolme kümnelistki koos näinud, aga unenäos kohe terve toatäis. Unenäo raha tähendab alati tüli, pahandust ja igasugust muud halba, see on kõigil teada.

Oleks ikka pidanud paar päeva kõhutõvega kodus lesima. Tema kehva kõhtu teab kogu küla. Suvel saab kuidagi hakkama, kuid proovi niisuguse külmaga iga poole tunni tagant põõsa taga lumehanges kükitada. Head mõtted tulevad aga ikka liiga hilja.

Lõpuks n a d saabuvad. Kõige ees laagriülem Eero omaaegses kaitseliidu vormis. Paar aastat tagasi pidas ta sellessamas vormis uhke kõne, lubas kõiki kaitsta. Nüüd kõlbab isamaakaitsja vorm ainult vangide valvamiseks. Eero kannul on Pakosta, kah mingisuguses enda kombineeritud vormis, ja temast ei jää sammugi maha Salumäe Tõnu. Valvuril kästakse väravad avada. Koormad lähevad nagu läbi kadalipu ning meeste seljad on tavalisest rohkem vimmas, kui heinamärsid ja koormatele visatud hobusetekid läbi tuhnitakse.

Teisel pool väravat jäetakse voor uuesti seisma.

«Kas eile vedasid puid?»

«Kas eile vedasid puid?»

«Kas eilsed on k õ i k kohal või on veel keegi puudu?»

Mehed ise peavad lugema koormaid, kas eilne klapib tänasega. Küllap vist jah. Niisuguses summas ei saa valetada ega varjata. Tuleb öelda, et eilsed on kõik kohal ning uustulnukaid nende hulgas kah ei ole.

Eero astub piki koormate rivi. Ka tema peksab kantsikuga

säärikuid, kuid temal tuleb see hoopis elegantsemalt välja kui Tõnul. Säärikudki on tal puhtast kroomnahast, kõrgete poola kappidega.

Eerole ei panda pahaks joomist ega alevi vahel laaberdamist. Igaüks teab, et talus on tal sulased ja teenijad, kes töö ära teevad. Nüüd, kui töölistega on raske, viis ta laagrist vangid tallu. Tuleb odavam. Eero pole mõni Tõnu-taoline, kellele musta töö tegemise ja mahalaskmiste eest valvuriamet hammaste vahele visati. Eerole on laagriülema amet auasjaks, nii nagu varem ka kaitseliidu kompaniiülema koht polnud leivateenimiseks. Peale sakslaste poolt antud võimu on Eerol veel talu. Ja mehed isegi ei tea, mida nad rohkem austavad – kas Eerole sakslaste poolt antud võimu või isalt päritud, suuruse poolest üle valla talu.

«Nii et... leivatooja peab siis teie hulgas olema,» teeb Eero kokkuvõtte.

Vastuseks on vaikus.

«Mehed, soovitan heaga öelda, kes andis vangile leiva ja pekitüki.»

«Mine tea, kas oligi meie hulgast?»

Ainult Rebasenahk julgeb Eerole vastu vaielda, sest tema talu on suuruselt Eero talu järgmine, ning vooriski ei pruugiks tal endal käia. Ainult ihnusest rühmab nagu sulane – ööd ja päevad.

«Laagrisse lasti eile ainult teid ja tellisekuivatajaid. Või arvate, et alevinaistel on niisuguseid jagada.» Eero tõstab pekitüki, mille Tõnu asitõendina on alles hoidnud.

Eerole on raske vastu vaielda. Mehed vahivad mornilt enda ette lumele.

«Parem, kui õiendame selle asja omavahel ära, nagu ühekülameestel kombeks. Olen küll kohustatud igast laagrirežiimi rikkumisest teatama, aga võib ju teha mitmeti... noh, et vang varastas või nii. Kui aga toojat ei leia, pean sakslastele ette kandma. Kui need uurima hakkavad, siis... saate ise aru... minu võim enam ei aita.»

Mõnikord on õigem omakülameest mängida.

Eero ei vihasta. Ta on ükskõikne, nagu poleks tal leivatooja leidmisest sooja ega külma. Täidab lihtsalt oma kohustust. Külm ükskõiksus mõjub mitu korda rohkem kui Tõnu kisa ja ähvardused. Tõnu võib küll karjuda, aga Eero võib juba homme vallavalitsuses kõigile siinolijaile uued veonormid välja kirjutada. Vea ja kakesta siis kevadeni.

Taat ei tea, kuidas seista või kuhu vaadata. Hea, et eile siiski mitte keegi ei juhtunud nägema. Suud ju ikka kinni pee-

takse, aga kui pikemalt pinnida, võib lahti minna. Ja kui päris pealekaebamiseks ei lähegi, siis nurga taga nõuaks pealtnägija Taadilt ikkagi ülestunnistamist. Igale ihule on oma särk kõige ligemal.

Ohkama paneb. Kõigest pool aastat, ja naabritki ei tunne ära. Koputab võõras öösel aknale, kohe joostakse omakaitsesse koputajat üles andma. Igaüks ei lähekski, aga kardab, et äkki kuulis ka keegi teine koputamist ja sisselaskmist.

Hea, et Taadi süü kohta pole tunnistajaid. Vangi jõudis Tõnu juba eile ära koksata või peksis nii, et viidi tuhamäele.

«Ega midagi, kui te ise rääkida ei taha, toome vangi siia. Tema juba panime rääkima,» jätkab Eero.

Taat võpatab. Vang siis ikka elab veel. Eero võib-olla teab juba kõik, aga mängib nagu kass hiirega. Või hirmutab ta niisama.

«Hakake puid maha laduma,» annab Eero loa.

Vasakul ja paremal käib kirumine. Leivatoojaga lubatakse sada imet teha. Taat teab, et sõnade tegemisel ollakse alati kangemad kui tegudes. Aga ikkagi paha kuulata. Pärast, kui Taat on traataia taga, hakkavad praegused kirujad kohe kaasa tundma. Aga siis enam sõnu tagasi ei võta.

Käed värisevad, ei taha sõna kuulata. Taat komistab, jäme paberipuu kukub. Hea veel, et jalga ei purustanud. Aga mine tea, kuidas on parem. Katkise jalaluuga oleksid ehk kohe koju lasknud. Nii palju neil ikka südant on.

Taat püüab ennast kokku võtta. Küllap Eero valetas. Miks ta siis kohe vangi kaasa ei võtnud. Nüüd nad lähevad üksikult seisva hoone poole. Miks? Räägitakse, et see on saun, kus hoitavat korra vastu eksinuid. Kas vang tõesti veel elus on?

Kahju, et omanurgamehi pole puid vedamas. Pole kellegagi naisele sõna saata. Oma tahtmise järgi Taadi jalg vaevalt siit väravast välja läheb, kui vang kohale tuuakse. Pole kedagi, kes Võigu tagasi koju viiks.

Sauna uks avaneb.

Taat pole ammu kirikus käinud. Tema asemel käib eit. Kui Taat oskaks paluda, valaks ta oma mõtted umbes järgmisse vormi:

«Issand jumal, kui sa ikka tõesti oled olemas ja näed sealt ülevalt, siis tee nii, et see vang enam ellu ei ärkaks. Ära lase sündida ülekohtul, et ma pean ilmaaegu kannatama.»

Vanamees ehmub. Kuidas võib oodata teise inimese surma. See on ju kõige suurem patt. Kuid vangi elu on nagunii üksainus vaev ja viletsus, surm oleks ta vabastajaks siinse maailma häda-

orust. Toda vangi ei oota täna õhtul ega teistelgi päevadel mitte keegi. Tema pärast on võib-olla juba pisaraidki nutetud, kui tal kusagil peaks olema isa või ema.

*

Taadi soov jäi täitmata...

...Alguses kuulis Vasja kellegi lähedalolija oigeid. Päris mõistusele tõi teda karjatus.

Ja valu suurenes sedamööda, kuidas soe veri hakkas südamest voolama külmast kokkutõmbunud soontesse, täites väljakannatamatu valuga käed ja jalad. Öö jooksul oli alles jäänud ainult tükike sooja ihu rinnas, kus vaevu märgatavalt tuksus süda...

Midagi külma ja karedat kraapis lamaja nägu, käsi ja jalgu. Vasja ei andnud elumärki. Esialgu on õigem teeselda surnut. Kui võimalik, vaata, kuula, ja alles siis otsusta, mida teha. Ka see on üks viimaste kuude jooksul õpitud laagritarkus.

Vasja kohale on kummardunud Pikk.

Ja veidi kaugemal seisab laagriülem kahe valvuriga.

Miks politseinikud hõõruvad teda lumega? Viimane, mida Vasja möödunud ööl mäletas, oli kohutav väsimus, siis toetus ta hetkeks vastu seina. Ja sealt ta vist libiseski sauna põrandale. Miks teda saunast barakki toodi?

Vasja ei teadnud, et Pikk ja teised kaks olid saanud korraliku peapesu. Sellepärast nad nii ettevõtlikult hõõrusidki. Ka surra tohib vang ainult siis, kui ülemus tahab.

«Jätta!»

Pikk ja teised lõpetasid lumega hõõrumise.

Eerot ei saa alt vedada. Ta märkas Vasja laugude värinast, et vang on ärkvel. Eero teab, mida ta teeb. Ainult lollid võivad arvata, et Eero puhtast inimesearmastusest laskis vangi jaoks ahju tuliseks kütta.

«Ütle talle, et mõtleks hästi järele. Kui ta täna leivatoojat ei tunne, läheb päris halvasti.»

Jope peab tõlkima. Eero suudaks ka ise vangiga rääkida, nii palju on ta mõne kuuga keelt õppinud, kuid juba printsiibi pärast ei hakka ta kommude keeles rääkima. Ja miks ei või Eero sakslastest ülemuste kombel mööda laagrit tõlgiga käia ja ainult tema vahendusel vange sõimata.

Öeldu mõte jõuab vaevu Vasjani. Ta on neile veel vajalik. Nad tahavad, et ta leivatooja välja annaks. Sellepärast jäeti ta tuhamäele viimata.

«Ütle, kui ta üles tunnistab, siis jääb ta ellu.»

Vasja ei vasta.

«Ütle, et ma jätan ta hoopis karistamata. Ma annan aega puhkamiseks, külmavõetud jalgade ja käte ravimiseks.»

Vasja teeskleb kurti.

«Ütle, et ma annan talle eesti ohvitseri ausõna.»

Eerol on vaja iga hinna eest leida leivatooja. Külas lõksutatakse, et tema talus söövad sõjavangid sigadega koos ja söök on neil ühest katlast võetud. Suud on vaja kinni panna. Saadad vangi metsa puude järele, ta hakkab puid rekke laduma ja leiab riidast halgude vahelt sinna peidetud leivakamaka. Juba on keegi enne vangi jõudnud riida juures käia. Eero ei saa ju kahesajahektarisele talule traataeda ümber tõmmata. Mis saaks veel siis, kui vangid võiksid ka öösel ringi käia. Eerol ei jäänud muud üle, kui laskis vangide toa aknale trellid ette panna, keeras ukse lukku ja korjas õhtul vangidelt püksid ära. Nii pealmised kui ka alumised. Kolmekümnekraadise külmaga ei lähe isegi vang püksata kuigi kaugele.

Kui mõni külameestest viis aastat laagrit kätte saab, siis kaob ka teistel isu lõugu lõksutada ja toidupakke tee äärde poetada.

Vang naril näikse toibunud olevat. Päris mõistuse juurde ei tohigi ta tulla, sest pooluimaselt võib rohkem ja kergemini välja pressida. Äärmus ei too kunagi kasu. Surnud ja päris terved ei anna kedagi välja.

«Lähme!»

Vang tuleb iga hinna eest panna rääkima. Las mehed näevad, et niisugused sead ei vääri isegi leivapala. Tood talle hea mehe poolest süüa, riskid, tema aga – oma naha päästmiseks – müüb sind kohe maha. Vaadaku nad kõik, kuidas kommunistid on kaotanud au ja inimväärikuse, nad ei tunnista sõprust, perekonda ega vanemaid. Niisugust võimalust ei tohi kasutamata jätta.

Nad lähevad. Kõige ees Eero, siis vang ja viimasena kaks valvurit. Eero astub lakksäärikuis, Vasja aga paterdab nagu part tema järel.

Vasja komistab. Jalad on tuimad, nagu ei kuulukski temale. Nagu karkudel õpib ta esimest korda käima. Peas on ikka veel kõik segi. Hirmus öö ja Eero ausõna. Et Eero karistamata jätaks, seda Vasja ei usu. Aga võib-olla tuhamäele siiski ei lase viia. Soojavalu on jalgadest kadunud, külmavalu pole veel alanud. Ülem pole tõesti ühtki vangidele antud lubadust murdnud, oma ohvitseri-ausõna söönud. Aga ta pole ju vangidele lubadusi andnudki, rääkimata ausõnast.

Mitte ei tahaks surra vangilaagri aia ääres, kõduneda tuhas. Ühel nõrkusehetkel oli Vasja ise tahtnud käe enda külge panna. Siis, kui komissar veel elas. Nöör oli valmis ja seisis baraki nurga taga kasvava puu all. Sealt komissar ta ära kutsuski, sest juba mitu päeva oli ta salaja jälginud Vasja meeleolu, märganud nari alla peidetud nööri ja öist väljaminekut.

«Iga päev, isegi iga tund, mis sa surmalt kisud, on võit. Täna sa riputad ennast oksa, aga homme võib-olla saaksid põgeneda. Võib-olla tulevad meie omad, võib-olla hakatakse pommitama raudteejaama, ja selles segaduses olemegi pääsenud. Surra ei tohi! Juba sellepärast, et keegi meist peab nägema võitu.»

Varem oli Vasjat õpetatud, kuidas surra. Aga tema jäi ellu. Komissar jõudis rääkida, et asjata hukkumisel pole mõtet. Aga kuidas elada – seda ta enne oma surma öelda ei jõudnud.

Ta ei ole veel millekski ette valmistanud. Kas ongi eilset vanameest kohal. Oleks parem, kui vana ise ütleks, kuidas asi oli. Vasja ei taha kellegi peale näpuga näidata, veel vähem oma heategijat välja anda.

Kuid teist nii kohutavat peksmist Vasja kurnatud keha enam välja ei kannata.

Eero käsutab mehed koormate juurest kokku.

«Siiapoole, lagedale!»

Ja kõik eilne kordub.

Eero ei lase vangi edasi, ka siis, kui too on juba «ei» öelnud. Vaadaku veel tähelepanelikumalt. Vaadaku nad teineteisele otse silma. Kas ei tunne ära?

Tüsedamate kerede ja punetavate nägude ees läheb kiiremini. Nende hulgas on Eero tuttavaid ja mõttekaaslasigi, keda Eero ei kahtlusta ja kes ise samuti teavad, et neid usaldatakse. Kuid kord on kord.

Lapitud saabaste ja paigatud kasukate ees peab Vasja üpris kaua seisma.

«Vaata tähelepanelikumalt, kurat! Niimoodi võid isegi lihasest isast mööda minna.»

Vasja on jõudnud Taadini.

Nagu kohtuotsust oodates vaatab too jalge ette lumele. Millegipärast ei räägi Eero enam vangiga, vaid just Taadiga. Ja häälgi on tal järsku lõbusaks muutunud.

«Lase ennast ikka lähemalt vaadata, vana. Võiksite ju teregi öelda. Vanad tuttavad.»

Taadi silmad ei näe midagi. Milleks küll Eerol on vaja seda tsirkust? Küllap vang on juba rääkinud habemikust leivatoojast. Tema aga on vooriliste hulgas ainuke habemekandja.

Eero tõukab vangi veel lähemale.

«Noh, mine nüüd, mine. Võib-olla on tal täna pool siga kaasas, kohe tervele laagrile.»

Vasja seisab tummalt. Aga miks vana vaikib?

Nad on ju siin kõik omad. Vange nad vihkavad. Üks peksab rohkem, teine vähem, üks näljutab meelega, teisel on veel nii palju inimsüdant jäänud, et annab tükikese pihku. Kui Vasja oleks oma küla inimeste hulgas, ei tuleks tal mõttessegi vaikida. Ükskord vintis peaga ajas ta kolhoosi traktori kraavi. Pärast pahandust oli, aga omavahel sai kõik ära õiendatud.

Nii on lood, kui oled oma küla inimeste hulgas ja räägid nendega ühte keelt. Pole midagi lihtsamat, kui omavahel asju klaarida.

Vana vaatab Vasjale otse silma. Taadi enda silmad on väikesed ja vesised. Need polegi silmad, vaid üksainus suur ettepeide.

Miks sa tulid just minu juurde?

Miks sa hakkasid leiba norima?

Miks sa üldse elad maailmas, sihuke näljarott ja räbalahunnik, äratad inimestes kaastunnet. Noh, ütle, ütle juba, et mina andsin sulle leiba. Miks sa nii kaua lased piinelda, näib rääkivat vanamehe pilk.

Vang aga vaikib.

Kuidas saab inimene vaikida, kui teda pekstakse. Tal on nii lihtne piinadest vabaneda. Ütelda üksainus sõna – tema, seesama vanamees, tõi leiva.

Nad on ju võõrad. Esimest korda nägid teineteist ja vaevalt nad kunagi enam kohtuvad.

Vasja aga seisab ja tuletab meelde, kus on ta varem näinud Taadi nägu, samasuguseid hirmunud silmi ja tokerdunud habet, kulunud karvamütsi, mille üks kõrv seisab püsti, teine on lonti alla vajunud. Ja isegi ahastust silmades.

Talle meenub kuuldus, et leivaandjaid karistatakse. Olevat seadus, mille alusel antakse viis aastat sunnitööd. Seda aega vana traataias vastu ei pea. Ei pea vastu aastatki. Ka pool aastat on tema jaoks liig. Vasjast endast, tervest ja tugevast poisist, on poole aasta jooksul tehtud inimvare.

Küllap vanal on kodus pere. Naine, võib-olla lapsed ja lapselapsed, kes teda õhtuks koju ootavad. Kust võis vang teada, et Eestimaa sulane, kes järjele tahtis jõuda, ei tohtinud enne keskiga naisevõtmisele mõelda. Ja harilikult aeti läbi ühe lapsega. Ei teadnud Vasja, et sedagi ainukest poega pole praegu kodus isa ootamas.

Imelik tunne tekkis. Tema käes on Taadi ja ta pere saatus. Mitte kunagi varem pole Vasjast olenenud ühegi inimese kogu tulevik, tema elu või surm.

Isegi tema enda saatuses on tihti just teistel olnud palju suurem osa kui temal endal. Esimees ja kolhoosi juhatus otsustasid, et poiss peaks õppima traktoristiks. Ja ta ei hakanud vastu vaidlema. Hiljem määras brigadir põllud, kus ta traktoriga pidi kündma või külvama.

Sõja alguses anti talle püss. Jaoülem andis kätte orientiiri. Vahel nägi, et fašist kukkus. Aga mine tee kindlaks, kas ta jäi lõplikult lamama või kas oligi see Vasja kuul, mis teda tabas.

Nüüd pole relva, pole vabadust, ta pole isegi inimene – ja järsku on tema kätes teise inimese elu ja surm. Nüüd, kus ta pole otsustajaks enda elu üle, peab ta määrama terve pere saatuse . . .

Ärgu uhkeldagu too lakksäärikutega! Nad ainult arvavad, et nad on kõikvõimsad. Otsustab Vasja, kuigi ta seisab nende ees lumes, jalanartsud ripendamas, haakideta sineli hõlmad eest lahti, pilotka kahekordne äär tõmmatud kõrvadele, käed ja nägu verest mustad. Nad ei saa midagi teha, kui Vasja vaikib.

Ja nüüd näeb ta läbi isegi lakksääriku plaanid. Too tahab näidata, et sõjavangid on kõik ühed suured sead, sest külamehed jutustavad juba täna õhtul Vasja loost kõigile tuttavaile. Tema käitumise järgi otsustatakse kõigi vangide üle. Ei – sinna õnge ta ei lähe.

Jah, ei lähe!

Kui saaks vanale märku anda, öelda, et pidagu ta ise vastu, pidagu suu kinni, ükskõik mida temalt ka küsitaks. Ärgu uskugu lakksäärikut, kui too ütleb, et vang on üles tunnistanud. Kuulaku, ta kordab veel:

«Ei, ma ei ole teda kunagi näinud.»

Taat näeb vangi muutunud silmi. Jonnakaid ja julgustavaid. Tee nagu mina, rääkisid silmad, nagu polekski nende omanik siin läbipekstuna ja vaevatuna.

Kas Eero tõesti eksis, kui ta nägi vanamehe hirmu värava juures? Ja kas polnud Taadi silmis näha rõõmu pärast vangi eitavat vastust? Nüüd on silmad taas tuhmid. Kui Eero talle veel otsa vahib, muutub nägu pahuraks ja jonnakaks.

«Kuradile! Järgmine!»

Järgnevat Taat enam ei kuule.

Too võhivõõras ei andnud välja, päästis ära tema ja eidel Õhtul hakatakse teda uuesti piinama ja peksma. Selle eest, et Taat rahulikult saab koju sõita.

Vasja on jõudnud viimase puuvedajani.

Eero on kaotanud enesevalitsuse, külma üleoleku. Ta on kaotanud rohkemgi. Tal ei õnnestunud rääkima panna – ei talumehi ega vangi. Edasine sünnib juba mehaaniliselt, nagu vormitäiteks, sest alustatut ei tohi veel lõpetada. Mis sellest, et nüüd on kõik juba asjata. Kui vale on üks kord läbi läinud, siis ei suuda enam miski võim tõtt teada saada. Kuid sakslasest komandandile tuleb ette kanda, kui kaua usutlemine kestis.

Eero karjub:

«Lõpetage puude ladumine. Mitte keegi ei lähe koju.»

Vasja jääb kuulatama. Inimesed karjuvad siis, kui nad kardavad. Ülem tunneb tema ees hirmu. Vangi ees, kelle ülem võib iga hetk maha lasta, kes on vaevalt üle kahekümne aasta vana. Missugust hirmu peaks ülem veel siis tundma, kui tema ees seisaks komissar. Aga vangide hulgas on tuhandeid, kes olid ja on Vasjast mitu korda rohkem karastatud.

Veel rohkem on neid teisel pool rindejoont, neil on käes relv, nad suudavad kaitsta ennast ja kogu maad.

Vasja viiakse uuesti baraki juurde. Kistakse seljast sinel. Politseinikud toovad ämbritega vett. Ainult hetkeks lumele pandud ämbrites tekib jääkirme.

«Valage!»

Isegi Pikk peab varvastele tõusma, et valada vett Vasjale lagipähe, pilotka vedeleb eemal lumes.

Ei ole enam ühtegi kuiva kohta. Pluus on jäätunud, kaalub kilogramme.

«Seekord vist enam ellu ei jää,» vilksatab korraks mõte. Siis näeb Vasja jälle Pika hirmunud nägu.

«Barakki, ahju juurde,» käsutab Eero.

Taat ei tahaks vaadata sinnapoole, kus need neli askeldavad ühe kallal. Aga ei saa teisiti. Nüüd pressitakse küll vangilt tõde välja. Niisugust piina ükski inimene välja ei kannata.

*

«Vasja, kas kuuled, Vasja?»

Nad on Pikaga kahekesi barakis.

«Vasja, kas kuuled?»

Pikk on kummardunud Vasja kohale, kuulatab. Jah, hingab. Kuid silmi ei jõua Vasja lahti hoida. Ei tahagi. Sest talle vaatab otsa Pika vastik, hirmunud nägu.

Ta ajab käe Vasja põue... Sõrmed kobavad kohta, kus peaks tuksuma süda. Vasja avab silmad.

«Ah ikka ärkasid,» tõmbab Pikk käe tagasi. «Vasja, tead, Vasja, ma tahtsin sulle ütelda, ära lase ennast kauem piinata.»

Kuid imelik, piinataval endal nagu polekski enam valu. Valu tundmiseks peaks vist olema kas või sõrmesuurune lapike, mis ei valuta. Vasja kehas on aga iga rakk läbi pekstud või külmunud.

«Nad tapavad su ära.»

Seekord Pikk ei räägi ülemate käsul. Ta vahib ukse poole – kas seal pole kedagi ta juttu kuulamas.

«Ära arva, et mulle meeldib, et pidin sind valvama, et ma pidin sulle vett peale valama... Me oleme ju omad inimesed... me peame elama.»

Pikk istub narile Vasja jalgade juurde.

«Miks sa lased ennast nende «tara-tarade» pärast peksta. Kuuled! Nemad on kõik ühesugused fašistinärud. Võib-olla raputavadki natuke vanameest, aga mis see meie asi. Sind viivad nad tuhamäele, kui ei räägi.»

Vasja kuuleb Pika häält, näeb vanamehe silmi, ahastust näol. Ainult pahanduse pärast niisugust ahastust ei tunta.

«Ma ju tean, keegi neist ei salli nõukogude võimu. Viimseni. Ütlevad, et vägisi sunniti peale.»

Ka Vasja pole sellel võõral, tema jaoks tundmatul ja arusaamatul maal kohanud kuigi palju sõpru. Nad marssisid oma väeosaga küladest ja linnadest öösiti läbi. Päeval peatusid metsades. Kord räägiti, et neist paremal kaitseb rinnet eesti töölispolk. Teine kord tuli nende polgu staapi kümmekond erariides, võõrast keelt rääkivat meest. Pidid olema eestlased. Ja polguülem saatis nad vaenlase tagalasse luurele. Pärast öeldi, et sakslased olevat nad kinni võtnud ja hirmsate piinamistega tapnud. Hiljem aga hakati neid rännaku ajal tagalast tulistama. Ka siis öeldi, et need olevat eestlased. Bandiidid.

Otsekui Vasja mõttekäiku taibates jätkas Pikk:

«Ega me ei olekski taganenud... aga, mäletad ise, iga põõsa tagant tulistati. Niisuguste pärast ei tasu hinge anda.»

Pikk haarab Vasja õlgadest, ta hääl muutub kähedaks sosinaks:

«Kas kuuled, Vasja, me peame ellu jääma. Iga hinna eest. Igaüks nii, kuidas oskab... ja peame kokku hoidma. Mis on meil nende võõrastega asja. Mida rohkem nad üksteist tapavad, seda parem meile. Jajah, meie peame kokku hoidma.»

Võib-olla äkiline valuhoog kiskus Vasja jala kokku ja sirutas siis jälle välja. Nari äärel kükitavale Pikale polnudki palju vaja põrandale kukkumiseks. Ajas enda üles, heitis kahtlaselt

uuriva pilgu Vasjale. Oli see nüüd meelega või kogemata tehtud? Too aga lamas endiselt, silmad suletud, nagu polekski tema politseinikku naride vahele tõuganud.

«Oma asi. Eks igaüks teeb, nagu ise heaks arvab.»

Pikk läheb ülemale ette kandma, et vang tuli meelemärkusele. Nii oli kästud. Ukselt ütleb veel:

«Sõimate mind, et mina olen sabarakk. Aga ise oled nende eest valmis elu andma.»

Vasja lamab kägaras. Üksinda. Võõraste keskel. Kaaslased on praegu ehitusplatsil. Lähevad rivis. Kärudega. Esimene, teine, kolmas . . . neljateistkümnes . . . viieteistkümnes . . .

Vasja tunneb, et neilegi on ta juba võõras. Kui tulevad tellisekärutajad, kui õhtuks aetakse barakki kõik vangid, siis Vasjat enam nende hulgas ei ole. Pikk ja teised politseinikud ei räägi neile midagi Vasja viimasest päevast. Kaasvangid ei saagi teada, miks Vasja vaikis, missugust hirmu kõik tema ees tundsid, alates laagriülemast ja lõpetades politseinikega.

*

Laagriplatsil vannutakse Eerot ja tema laagrit. Kaua siis peavad ausad eesti talumehed ühe vene vangi pärast seisma . . . mis on neil tegemist sõjavangidega. Talumehe asi on põldu harida. Õiendagu ise oma saksa ja vene vahelise poliitikaga.

Ja kust Eero võttis, et leivaandja just nimelt nende hulgast peab olema!

Lähevad Moskvat ja Leningradi võtma, aga isegi näljasest vangist ei saa jagu.

Lõpuks toovad Salumäe Tõnu ja Pakosta vangi uuesti välja.

«Pressige veel,» käsutab Eero.

Ise astub ta valvurite majakese poole, nagu oleks seal mõni kiire asi ajada, nagu ootaksid ülemat teised, tähtsamad ja edasilükkamatud ülesanded.

Kuid valveruum on tühi ja Eero vajub koristamata laua äärde pingile. Teist korda ei tohi ta näidata oma võimetust. Talumeeste, valvurite ja vangi ees. Nüüd ei aita isegi see, kui viia vang tuhamäele. Eero on ikkagi kaotanud.

Laagriplatsilt kostab karjumist. Pakosta lõugab, nagu ei peksaks tema vangi, vaid vastupidi. Ka Eero karjuks. Sellepärast ta ära tuligi.

Nagu enne, seisab ka nüüd vang otse Taadi ees. Ja vastab ühesilbiliselt:

«Net!»

Nagu eelmiselgi korral tunneb Taat, et silmad lähevad niiskeks. Aga va Rebasenahk ütleb, et ühe niisuguse võõra vanginäru pärast ei maksaks küll kellelgi oma pead tulle panna.

Nüüd viiakse vang kahe valvuri vahel jälle ära...

...Õhtul leidis Vasja külmast saunast talle tuttava pekitüki ja lisaks pooliku leiva. Võib-olla oli Jope või keegi teine korjanud peki puuriitade juurest lumest üles ja omalt poolt lisanud leiva.

Kolmanda päeva hommikul leiti Pikk baraki kõrvalt puu otsast, nöör kaelas. Keegi ei asunud uurima, kas oli silmuse tegemisel abistajaid või hakkas rääkima Pika enda südametunnistus.

* * *

Väljavõte stenogrammist, mille ma kirjutasin Eesti NSV Ülemkohtu kriminaalasjade kohtukolleegiumi istungil Tallinnas 25. märtsil 1966, kus üheks kohtualuseks oli Tõnu Salumäe:

Tunnistaja Vassili Kabanov (töötab autojuhina Jaroslavli oblastis): «Ükskord, kui me olime Kehra sõjavangilaagris, tõi hobusemees mulle pätsi leiba ja liha. Salumäe, Pakosta ja Eero nõudsid, et näitaksin, kes mulle liha ja leiba tõi. Tooja oli kiitsakas vanamehenäss. Vaatasin, et see nüüd küll viit aastat laagris vastu ei pea. Kolm päeva järjest tassisid nad mind puuvedajate juurde, valasid üle külma veega ja peksid. Hiljem ma seda vanameest pole enam näinud... Aga oli ka valvureid, praegu ma näen ühte neist siin saalis – Jopet (Muutsin nime – A. S.) –, kelle kohta ei saa midagi halba öelda.»

TEOTATUD MAA

Kas üldse keegi tunneb teotatud maad? Kus ta asub? On kellegi jalg astunud ta pinnal?

Pole mõtet otsida. Teotatud maa piire ei tähista okastraadid, sinna viivatel teedel pole piiritulpi ega tolliametnikke. Teotatu ei kanna endal alati vägivallamärke, tema puud pole häbist punased ega rohi tulest kõrbenud. Ta pinnast võivad vuliseda kõige selgema veega allikad ja ta võib õitseda nagu oaas kõrbes. Sa võid elada teotatud maal teda märkamata.

Ta kohta pole andmeid ajaloo-õpikutes ega arhiivides. Mitte kellegi passi pole märgitud, et ta kuulub teotatud maa kodakondsusesse. Mitte keegi pole teda pidanud ega pea oma sünni- või elukohaks. Rongi või lennukisse astudes ei võta keegi piletit teotatud maale.

– – – – – – – – – – – – – – –

1

Vanamees tõmbas nüüd ka aerud paati. Mootori oli ta juba varem summutanud. Paat libiseb, libiseb, ragistab korraks kiviklibusel põhjal ja jookseb siis ninaga liivasesse kaldasse.

Kaks kajakat tiirlevad mere kohal. Juba hommikust peale on nad meie saatjaiks. Nüüd nad ei tea, mida ette võtta. Kas minna tagasi või jääda ootama? Võib-olla heidab seegi paadimees lõpuks võrgu vette?

Kaldaäärses põõsastikus välgatab jänese valge ehmunud tagumik.

Vanamees kohmitseb paadipäras. Haarab kompsu ja viskab kaldale. Juba eile õhtul panid rannanaised minu jaoks valmis kuivatatud kalu ja leivapätse, paki teed ja suhkrut.

Rohkem pole mulle midagi vaja.

Vanamees krääksatab korraks, kuid ei sülita. Vesi paadi ääres on liiga puhas ja läbipaistev. Nüüd hüppan ka mina kompsule järele.

«Aitäh siis!» hüüan vanale.

Ootan, võib-olla astub temagi korraks kaldale. Kuid ei. Nii

oli ju minu tahtmine. Nii olin ma eile õhtul öelnud, et mul on vaid üks soov – kaugemale inimestest. Ma ei taha kedagi näha ega kuulda. Taat peab ennast inimeseks ja ta ei taha mu üksiolekut segada.

Kuulen, kuidas aerud kolisevad vastu kive. Veidi hiljem hakkab tööle ka mootor.

Viskun siiasamasse kaldapealsele, jalad liival, pea kõrges rohus.

Nüüd lõpuks olen üksi.

... Alguses hakkasid mind ärritama linnakorteri akna taga sõeluvad inimesed ja ma viisin kirjutuslaua akna alt kõige kaugemasse toanurka.

Kuid ikkagi ei andnud mulle rahu telefon.

Põgenesin ta eest rannakülasse.

Sealt otsisid mind üles kirjad ja telegrammid.

Ma ei taha, et igaüks vahiks sisse mu aknast. Mind on tüüdanud telefonilised järelepärimised – kuidas elan ma ise, kuidas on mu naise ja laste tervis.

Ma viskasin prügikasti kirjad ja telegrammid, mis küllap tuletasid meelde täitmata jäänud kohustusi. Kuradile kõik! Lubatagu kordki teha ainult seda, mis mulle meeldib. Miks peaksin mina ütlema oma seisukoha lõputuis vaidlustes. Vaielge ja õiendage ise – ei mina tea, kellel on õigus, kes eksib.

Ülehomme on laupäev. Küllap sõbrad tulevad linnast seekordki kas ühe või kahe autoga, et tuua vaheldust mu igavasse rannakülaellu, jutustada uudiseid, millest mul on villand.

Kujutlen, kuidas nad ümberkaudsetes kalurimajades mind taga otsivad. Öeldagu, kuhu ma olen sõitnud.

Siis viib seesama kikkhabemega paadimees neid küla taha mere äärde ja näitab käega veeväljale.

«Sinna.»

Nad seisavad kaldal kobaras, tongivad kinganinadega liivas ega tea, kas tõmmata mind sõprade nimekirjast maha kohe või veidi hiljem. Millal ma läksin? Kuidas? Milleks? Nad arvavad, et ma olen ületanud igasuguse lubatud piiri. Kahetsevad, et jõudsid kohale liiga hilja, kui olen jõudnud kanda kinnitada kusagil võõras maailmas.

Aga mulle pole vaja võõrast sadamat. Ma ei taha olla ühelgi kaldal ei siinpool ega sealpool piiri. Nemad ei saa sellest aru. Nad on liiga arad. Nende jaoks peab igal inimesel olema kindel ankrupaik. Liiga meeletu on ettevõte – minna eikellegimaale.

Aga mulle meeldib nii. Kodurand kaugel silmapiiri taga. Ja teisel pool horisondil võib näha vaid mööduvate aurikute suitsu.

Ma olen kõigi meretuulte ristteel, kuivamaalapil, mis ei kuulu kellelegi, sest ka mina ise ei taha kellelegi kuuluda.

Ainult väga julged ja tugevad suudavad elada nii. Siia, julgete ja tugevate maailma ma sõitsingi, kuigi nad ise on siit ammu-ammu kadunud . . .

2

. . . Seitse pikkuses ja neli lai. Mitte jalga, vaid versta. Mitte surnutele viimseks puhkepaigaks, vaid inimeste eluasemeks on see maa loodud.

Pimestavalt kollane liiv krudiseb talla all, kõditab varbaid. Päikesest köetuna hõõgab ta kuumust. Terve kilomeeter puhast liiva.

Ja terve päike ainult ühele inimesele.

Ei ühtegi jälge. Ainult jänes on kaldaliivale jätnud pabulad. Mis oli jänesel siia vee äärde asja? Võib-olla vahtis ka tema üle merepiiri, rinnus puperdav arg süda ihkamas kusagile kaugemale. Jänes on loll, ta ei tea, et suurel maal ootavad suured ohud. Poisikesed on üles seadnud lingud, teda jälgivad püssiraudade mustavad suud. Praegu vahib ta põõsa taga kükitades mind, uudistab.

Varsti on villand ka kõrvetavast liivast.

Merepiirist veidi kõrgemal kriimustab jalgu terav lõikhein. Lepa- ja kaselehed paitavad paljast rinda. Torkivad männi- ja kuuseoksad jätavad sinna vaiguseid radasid.

Võsa lõpeb, ees punetab lagendik. Iga sammuga sõtkun sodiks kümneid küpseid marju. Jalatallad on punased maasikate heledast verest, nende mahl kleepub varvaste vahel.

Võsastikku viib üksik rada. Ei – see pole inimjalgadest siledaks sõtkutud. Põtrade ja metskitsede sõrad on vajutanud pehmesse pinda sügavaid auke. Põõsastel tolknevad karvatordid kevadisest kasuka vahetamise ajast.

Loomade sõtkutud rajal võib inimene käia. Keegi ei süüdista vanade teede tallamises. Metsloomade jälgi mööda jõuab inimene värskendavaile allikaile.

Siit mäeveerust ta vulisebki. Võtan pihkudesse jääkülma vett ja joon. Selja taga võsas on kuulda raginat. Võib-olla ehmatasin kitse, kes koos tallega tuli janu kustutama ja nüüd võsast uudistab tundmatut olevust, kelle keha pole kaetud karvadega ja kelle niuete ümber on üksainus punane vööt.

Tajun mind jälgivat silmapaari, rahulikku ja uurivat. Niisugused silmad ei sega. Nendes pole külma ja arvestavat kaalut-

lust – kui palju võib uus tutvus kasu tuua. Kits saab eluga ise hakkama, peaasi, kui võõras seda ei ohusta. Vabastan joogikoha, las nad nüüd tulevad.

Tihe kuuse- ja männitihnik hõreneb. Maapind tõuseb. Kohati tunnen jalge all sammaldunud kivimürakaid.

Olen jõudnud metsast kõrgemale. Ronin üles mööda pikaldaselt kerkivat pooleverstast kaljut. Hüppan üle haigutavate lõhede. Alla pimedasse urgu libiseb päikeses heledaks pleekinud sisalik. Aga kaljupraos on süütu sabalise naabriks koletu roomaja, kõige salalikum mürkmadu. Nii räägib vanarahvas, et kahjutuga kõnnib alati koos kahjulik.

Ronimine läheb järjest raskemaks. Lõpuks olengi kalju kõige kõrgemas tipus. Ainult merepiirid – põhjas ja lõunas, idas ja läänes.

Siin peaks hõiskama. Kuidas küll kajaks hääl üle metsa, üle pohlapalu ja maasikalagendiku. Kajaks kaugele üle mere. Hoopis midagi muud kui suitsustes saalides, kus su hääl jääb mõnigikord helikindlate müüride vahele.

Kuid ma ei ava suudki. Milleks ehmatada põõsaste vahel lehti näkkivat põdravasikat, ajada pesast poegade juurest ära emajänes?

Hääl on inimesele antud vaid omasuguste kahejalgsete hirmutamiseks. Kaljutippudel tahab ta seista vaid siis, kui teised on teda imetlemas.

Kivid veerevad jalge all, terav rahn veristab kätt.

Libisen, veeren, kukun. Laskun alla, jõuan teisele kaldale. Sealt silmapiiri tagant lähevad laevad maailma kõikidest sadamatest kõikidesse sadamatesse. Ainult tühjade pudelite, kastide ja karpide rodu tähistab nende teed, kuni seegi rämps leiab kusagil oma kalda.

Virutan jalaga viskipudelile. Loobin tagasi merre plekktoose, mille väline kest on isuäratavam kunagisest sisust. Kuid ikka kirendab kallas pudelisärast ja plekk-karpide reklaamist. Ja lained toovad vettevisatu tagasi.

Rahnud üleval päikeses hõõgasid kuumust. Siin all on meri ja niiske rannariba.

Kas minna paremale või vasakule? Ükskõik, kuhu sammud seada. Varem või hiljem jõuad ikka sihile, kui astud mööda mere ja maa piirijoont. Või tuled tagasi vanasse kohta.

Lõdisen õhtujahedusest. Kiiremini selga särk, jalga treeningud. Tõstan õlale rullikeeratud teki, kaenla alla kalurinaistelt saadud kompsu. Astun mere äärest südasaare poole, kus kunagi olid inimeste eluasemed.

... Surnuaia rasked puuväravad ei avane. Kui tõmbaksin kõvemini, nad vajuksid tolmuna kokku, pudeneksid põrmuks.

Las väravad seisavad pealegi.

Otsin madalama koha, kus paemüür on alguses viltu vajunud ja siis kummuli kukkunud. Kivi ei kõdune, ei murdu. Kuid kukub. On see hea või halb? Ma ei tea.

Kõdunenud väravaposti otsas on kasvukoha leidnud kasevõrse, nagu kõige huumuserikkamasse mulda on ta ajanud oma juured. Ja toitu näikse jätkuvat. Värava kõrval vedeleval palgijupil sinetab noorte kuuskede rivi.

Kuid kivi ei anna kukkunultki kellelegi toitu.

Siinseid asukaid peeti tormidest tugevamaiks ja kividest kõvemaiks. Võib-olla sellepärast polegi saarel ühtegi nende järeltulijat. Siin elasid mehed, kelle vaprusest vesteti lugusid, ning naised, kes olid meeste väärilised. Nad ei kartnud jumalat ega kuradit, ei ehtinud haudasid puu- ega raudristidega. Paest ja raudkivist raiusid nad välja ümmargusi, sarvilisi tüürirattaid ja ajasid neid kääbastele püsti. Võib-olla tahtsid nad tüüri hoida ka pärast surma.

Las ma seisan ja imetlen teid, mehi, kelletaolisi enam ei tehta ja kellest on jäänud vaid lugematu hulk roolirattaid paemüüriga piiratud aias.

Otsin üles kõige vanema – Kiiska Jaakobi kääpa, sest Jaakop oli kõige algus. Tema pani siin esimesena aluse elule ja ümmargune kivi tema nimega oli esimene ka surnuaial.

Nad on reas – kõik Kiiskad. Uhked nimed kivisambla all. Las ma kraabin kivid puhtaks, toon välja nimed sambla alt ja unustusehõlmast.

Imelikud on rannakülade surnuaiad. Jaakobi kõrval Mari ja Ann. Samuti Kiiskad. Nagu oleks Jaakob ja teisedki mehed pidanud mitut naist. Iga mehe kohta mitu Marit ja Anne. Kraabin jälle sammalt, kuni kiri näitab, et Ann oli hoopis Jaakobi poja Andrease naine.

Aga Andreas ise? Tema ümmargune kivi pole surnuaial, vaid rannas, maa ja vee piiril. Terve rand on täis kive meeste nimedega, kes hukkusid kaugetel retkedel, keda ei lasknud koduranda torm või keda võõrad võimumehed panid vangitorni ja lasksid timukatel tappa. Kivi kadunu auks püstitati sinna ilmakaarde, kus arvati olevat tema märg või kuiv haud. Igavesti pekslevad lained ei lase võõrsil hukkunute nimedele kunagi sam-

malt kasvada. Niisugune erinevus on kuival maal surnute ja merel või mere taga otsasaanute vahel.

Juhtus, et surnukspeetu jõudis tagasi mitme aasta pärast. Siis olid saarel mõlemad – nii mees kui ka kivi tema mälestuseks. Ja keegi ei pannud pahaks, et pääsenu nimi juba tema eluajal oli kivvi raiutud.

Kõike juhtus . . .

. . . Päike oli puuvõrade taha vajunud. Harutan lahti teki. Las olla peaasemeks muruga kaetud küngas, pehmem kui kaldaäärne, kus padjaks on vaid niiske liiv või lauskja pinnaga raudkivi. Olgu pealegi künka all kange mehe viimne puhkepaik. Ka mujal jäävad igal sammul su jalge alla kümnete kooljate luud.

Üks pool tekki alla, teine peale.

Pea kohal laiutav sirel on õied maha raputanud. Sireli lehed ei kahise. Ainult eemalt kostab mere uinutav müha . . .

4

. . . Ka tookord ei õitsenud sirelid, sest õnneõitega põõsas tuli alles pärast Jaakobit, samuti kui valge ristik, mis praegu ta matusepaika katab. Inimesed elasid ja surid, ja nad polnud kunagi oma pead peitnud lõhnavasse sirelipõõsasse.

Jaakob ja Mari teadsid vaid võsas õitsevat toomingat, mille varjus nad varakevaditi istusid. Nende asemeks oli aasahein leinakase rippuvate okste all. Mari tundis Jaakobi armastust, kui ees minev poiss oma sirbiga võttis laiema ee ja Mari võis sellevõrra kitsamalt lõigata.

Sügisel aga läinud nad üheskoos paruni palvele. Jaakobil põlvedeni paelutatud uued pastlad, rätik üle rinnaesise risti selja taha seotud. Maril – ma ei tea, missugused olid Mari seelikud.

Kummardasid maani. Kui see ei aidanud, kippusid kätt suudlema. Mari süda sundis teda paruni ette põrandale põlvili heitma ja ta tõmbas ka Jaakobi enda kõrvale. Kuid mõisaomanikul olid pärisorjadega teised plaanid. Võib-olla lootis ta Jaakobi eest saada naabrilt tõuhobust, võib-olla oli ta ise Mari plinkidele puusadele pilku heitnud. Ei hakanud parun oma mõtlemisi palujatele pajatama. Kui nad liiga kauaks põrandale jäid, käskis mõlemad laupäeva õhtul talli viia. Just laupäeval, et pühapäeval oleks orjadel aega peksu põdeda.

Ei jäänud Marit-Jaakobit laupäeva ootama. Lükkasid pimedal sügisööl paadi vette ja andsid ennast mere hooleks. Millelegi muule loota ei olnud.

Oli pulmapidu seal merel, kui lained lõhkusid ja veeresid üle paadi. Oli surmalaul sügisese mere kohinas. Kuid nii olid nad otsustanud. Olgu pulmad papi õnnistuseta, tulgu pärast ka surm jumalaarmuta. Tulgu pärast või põrgu, kui enne on olnud armastus. Vägev ja võimas oli armastus ka siis, kui kanti pastlaid ja tüdrukute seelikud ulatusid kandadeni. Pani unustama nälja ja uimastas rohkem kui paruni vaatidest õlekõrrega imetud piiritus.

Oli armastuselaul ja pulmaöö. Oli läinud üks päev ja teine, algas kolmas, kui nad lamasid näljast ja armastusest nõrkenuina paadipõhjas. Nad ei sõudnud, sest ühest kaldast oldi kaugel ja teist ei teatud. Enam ei heitnud nad pilku üle ääretu veevälja lootuses leida tükikest maad.

Just siis põrkas paat vastu ümaraid kaldakive.

Kas oli Jaakobil veel kätes jõudu, et Marit läbi vee kaldale kanda? Võib-olla värskendasid nad end samal allikal, millest ma täna vett ammutasin? Võib-olla jõudsid hilissügisel pohlalagendikule ja metsamarjad andsid uut jõudu? Võib-olla lõikas Jaakob ära paelad pastelde küljest ja seadis üles esimese lingu metsloomadele?

Kus te elasite esimesel sügisel ja talvel? Missuguse varju all süütasite tulelõkke? Mida külvasite kevadel? Mitte midagi ei tea.

Kuid järgmisel suvel sündis poeg Andreas, merel sigitatud. Sellest räägib Andrease sünniaasta, mis on raiutud ta surmakivvi mererannal.

Kes teab, kas juba järgmisel suvel või kunagi hiljem tõi torm randa palgijupist kinnihoidva võõramaamehe, kelle juuksed olid mustad kui pigi, silmad rabamullana pruunid ja suus mingi arusaamatu keel.

Hädalist tuli aidata, anda selga kuivad hilbud, soojendada saunas ta kangeks külmunud keha. Võib-olla sellest ajast, Jaakobi naise Mari enda kaudu sai saarel alguse mustapäiste ja pruunisilmsete sugu... Võib ka olla, et Jaakob jõudis siiski õigel ajal võidelda merest tulnuga nagu mees mehega, nii nagu põdrapullid panevad kokku sarved emase pärast. Küllap vist oli nii, sest Jaakobi laste ja lastelaste kaudu käis jutt põlvest põlve, kuidas esiisa oli rinna kokku pannud merest tõusnud hiiglasega ja tema üle võidu saanud.

Mustapäised tulid hiljem, kui Jaakobi tütred olid kasvanud mehekandjaiks, kui peale Jaakobi oli saarele saabunud teisigi põgenikke põhjast, lõunast ja idast. Tulid paatides ja ikka paariviisi, mõnel peale kompsude veel lapsepabulad paadipõhjas. Lää-

nest aga tõid tormid palgijuppidest kinnihoidvaid, põhjaläinud laevadelt pääsenud mehi.

Võõrad õppisid ära saarerahva keele ja kombed. Lisasid omalt poolt uusi sõnu ja tavasid . . .

5

. . . Pooluimasena ajan end istukile. Ei – ma ei eksinud. Kuulen ka ärkvel olles kellahelinat.

Kas tõesti on õigus kikkhabemega paadimehel, et südaööl saarest mööda sõudes võib kuulda kella kumedaid lööke, kuigi siin pole ühtki hingelist. Mõnikord aga taoks nagu vanakurat ise plekktaldrikuid kokku. Kui paat rannale lähemale tüürida, võivat kuu valgel põõsaste vahel näha luukeresid tantsu löömas, vaiksel ööl kuulda kontide klõbinat, kui nad hüppavad ja kargavad.

Neetud saar ja neetud maa, kuhu keegi ei taha jalga tõsta. Paljunevad metsaelanikud, surevad kasutult oma loomulikku surma. Hukkuvad jääpankade vahel, kui nad talvel püüavad üle jää suurele maale minna. Mädanevad seened ja marjad, sest keegi ei taha süüa teotatud maal sigitatut või kasvanut. Isegi kikkhabe, too küla kõige suurem joodik ja maailma üle irvitaja, ei tulnud paadist välja, kui mind kohale tõi.

Taas vaikus. Kuu valgel hõljuvad põõsaste varjud. Kikkhabeme nähtud luukered ei klõbistagi konte. Keegi nagu sosistab. Võib-olla sahiseb kasvav rohi või ajavad juttu need hinged ja hingekesed, kes oma maise kesta on jätnud siia.

Äkilisest tuulehoost paindub põõsas. Nähtamatu jõud räsib ta oksi. Kas oligi see tuul? Tuul kihutab peatumatult edasi. Too aga lööb tantsu põõsa ümber. Ja siis vaikib, nagu jääks kuulatama. Sinnasamasse põõsa kõrvale.

Ähvardavalt hakkab kohisema männilatv. Mine, mine ära, sina põõsa kõrval kuulataja. Ära püüagi oma ohkamistega mõjutada toda poolunist inimlast. Mis sellest, et hukkusid ülekohtuselt. Ei tõsta too põõnutaja sind üles ega too mind alla.

Ja kümme tuhat tähesilma valvavad kirkalt iga mu liigutust, iga mõtet: kelle jätan ma võimukalt valitsema, kelle osaks jääb lõmitamine ajaloo alatuste lehekülgedel. Kas ma kaevan välja mõne neist, keda katab mitme meetri paksune unustuse mullakiht.

Kes suudaks neid küll lugeda. Rohkem tundmatuid kui tuntuid, tormis tüüriratta kaotanuid, keda lained siin kaldale uhtsid. Kuid saar oli vaid seitse pikkuses ja neli laiuti, ei mahtunud liigseid suid sööma, polnud vaja ülearuseid kõrvu kuulma ega silmi nägema.

Vaid siis, kui mehekihus tütardele ei jätkunud peigmeest, jäeti õnnelik mehepoeg ellu. Merest väljaroninut uurisid tütar ja ema, hindasid tema juukseid ja silmi, pikkust ja paksust. Tulevane äi proovis, kas tulnuka käsivartes on aerujaksu. Tuli arvamust avaldama kogu küla. Ja alles siis, kui oli kõigi silmis armu leidnud, kingiti talle elu. Kätega ja silmavaatega selgitati, et ta on oma inimeseks vastu võetud igavesest ajast igavesti. Siin on põllutükk, siin on tüdruk. Ja mõlemat tuleb harida.

Häda, kui jõu oli röövinud meri või kodus ootas naine, kellele merehädaline oli juba ohverdanud meherammu. Häda, kui ei tahetud vastu võtta saarerahva kingitut ja tehti katset tagasi jõuda mere taga ootava kallimani.

Eks mine siis. Meri võttis tagasi äsja ta küüsist pääsenu. Kõrgelt kaljupangalt allatõugatu ei jõudnud karjatadagi.

Häda laevale, mis saare lähedal sattus tormi küüsi. Ta kadus jäljetult.

Nii oli parem, sest päästetud laev läheks edasi kaugetesse sadamatesse. Madrused jutustaksid maast, mida nad on näinud, inimestest, kes neid päästsid. Saare saladust aga tuleb hoida võõraste eest. Ainult saladus suudab kaitsta vabadust.

Mastid maha ja augud laevapõhja. Mis lugesid võõrkeelsed appihüüded, palved ja needmised! Soola ja rauda, võõra maa kangaid ja muud kaupa vedasid ääreni täis paadid saarele. Kuid ei ühtki hädalist. Mehed pinnisid päevade viisi laeva trümmidest leitud magusaid viinasid. Naised seadsid ümber ehteid, mis olid määratud võõra maa vürstinnadele, kauge maa kaupmeheprouadele, kuigi neid kandes ei saanud istuda ega astuda, seenel käies kummarduda ega loogu võttes selga sirutada.

Juhtus, et mere andidest ei aidanud. Siis valmistusid saare mehed ise kaugemateks retkedeks. Võõrastesse sadamatesse ilmusid paadid sõudjatega, kelle keelest ei saadud mitte kusagil aru, kelle rõivad ei reetnud nende koduranda. Olid nad Skandinaavia skääridest, Venemaa sisejõgede kaudu tulnud Novgorodi kaupmehed või Hispaania mereröövlite järeltulijad? Neid oli blonde ja brünette, sini-, halli- ja pruunisilmseid.

Nad tulid ootamata ja ette teatamata ja kadusid niisama saladuslikult. Ning kunagi ei öelnud, millal nad uue reisi ette võtavad.

Siiski neid oodati. Nii hästi ei maksnud ükski kaupmees, nii palju raha polnud teistel meresõitjatel. Ainult mereröövlitel... jah. Kuid piraadid võtsid kõike ilma.

See oli uhkete ja tugevate meeste aeg, kes elasid isandatena omal maal...

... Hommikul ärkan lõdisevana. Miks on kõige külmem just päikese tõusu ajal? Hauaküngaste vahel pole sünnis lõket süüdata.

Kastemärg rohi paneb püksid veest lotendama. Külmast hellad jalatallad tunnevad iga kivikest ja teravat puuoksa ...

... Sõstrapõõsad on kasvanud tihedaks, juba kuivanud hekiks. Nii kaua nad vohasid, kuni jäid järele vaid elutud raod. Veider lugu on aiapõõsastega. Alguses andis vabadus neile uut elujõudu. Varsti aga muutusid viljatuks nagu sisselangenud põskedega tüdrukud kohvikuis.

Ka õunapuud sirutavad taeva poole kuivanud tüükaid. Ladva kõige kõrgemas tipus haljendab üksainus roheline mütsike. Ainult tugevad tammed tunnevad end hästi segamatus rahus.

Vaevu eraldab silm kunagist kiviaeda. Inimeste eluasemete ümber on aiad alati madalamad kui surnuaedadel, nagu oleks just kooljaid vaja kinni hoida.

Majaasemetel ei sineta enam nõgesed. Tuhaga segatud pinna toidust tühjaks imenud, on nad maad andnud vähenõudlikule orasheinale. Aiamaade vesiheina, õrnade peedi- ja porgandikasvude nuhtluse, on välja surunud malts.

Murran õunapuude kuivanud oksi tulehakatiseks. Nad ei murdu, painduvad, nagu väänaksin elusa olendi käsi ja jalgu. Ometi on siingi surnuaed. Unustatud ja rohtu kasvanud. Rajad, mida jätsin kastesesse rohtu, kaovad varsti, kui päike tõuseb kõrgemale.

Tulesoojus ja varahommikune vaikus rammestavad. Kuid vaikuseski on midagi võõrastavat, sest ma ei kuule esimeste päikesekiirtega ärganud lindude laulu. Miks pole kuldnokk teinud uut pesa puuõõnde, kui inimese ehitatud pesakast lagunes ja alla kukkus? Miks ei kosta kasesalust ööbiku laksutamist? Kas lindudelegi ei meeldi elu tuulte ristumiskohas?

Kunagisest avarast lagendikust, kus mets oli põletatud alemaaks, karjamaad ja heinamaad puhastatud võsast, kus laiusid mitmevakamaased rukki-, kaera- ja odrapõllud, on jäänud vaid kitsas võsast piiratud lapike.

Kitsaks on jäänud ring.

Kuid koomale hakkas ta tõmbuma juba palju aastaid varem.

6

Imelikke sõnumeid tõid tol ajal mehed, kes kord aastas käisid võõrastes randades salamahti soolatagavarasid täiendamas.

Kusagil olevat puhkenud sõda. Ühed suured valitsejad olevat läinud teiste niisama suurte vastu. Laevu ei ehitatavat enam kaupade veoks, vaid teiste laevade põhjaajamiseks. Mõnigi mere taha läinud saarlaste paatkond jäi kadunuks, teised olid hädavaevu hingega pääsenud.

Jooned olevat tõmmatud kogu maailma merede kaartidele. Ja nende joonte järgi käivat nüüd piirid. Kiiska Jaakobi järeltulijad vaid naersid. Kuidas saab vett lahutada veest? Siis peaks kastid merre laskma. Meri pole külakarjamaa, millele võib varbaia ümber ehitada.

Mõnikord juhtus, et palkide ja laevarisu asemel uhtus meri randa sarvilise raudkere. Teadjamad ütlesid selle miini olevat ja keelasid lastel rannas jooksmise.

Paaril korral jäi saare lähedale seisma suitsevate korstnate ja mustavate torudega laev. Torud pidid olema suurtükid, mis pöördusid rannal vahtivate inimeste poole, ja pärast seda saadeti maale paat madrusemütsides sõjameestega. Küsisid, kellele too saar kuulub.

Iga asi kuulub ta loojale, oli neile vastatud.

«Kas see on siis jumala saar?» olid tulijad naernud.

«Võib olla küll, et jumala,» ei osatud küsijaile muud vastust anda.

«Aga kellele kuuluvad inimesed?»

Inimesed? Nad jäid üksteisele otsa vaatama. Tõepoolest, kellele kuuluvad inimesed?

Too Tiiu ja Juhan seal on Targama Tõnise omad, aga nad pole veel inimesed, alles lapsed. Nende isa – Tõnis, tema kohta öeldakse, et ta oma naise Reeda jagu olevat. Ja Reet on jällegi Tõnise oma.

Öelgu siis, kas saarel on vaenuliku leeri sõjamehi?

Vastust päris hästi ei usutud. Vaadati saar läbi. Ja kui teisi sõjavormis mehi ei leitud, mindi jälle ja naerdi omavahel – elagu nad siin jumala saarel. Kui aga tulevad vaenlased, ärgu öelgu, et nemad, see tähendab oma sõjamehed, on saarel käinud. Mitte midagi ei tohi rääkida. Kui räägid omadest vaenlastele – lastakse maha. Kui ei räägi vaenlastest omadele – lastakse kah maha.

Nüüd naersid saarlased. Muidugi pärast laeva kadumist silmapiiri taha. Miks pidid ühed võõrad olema sõbrad ja teised vaenlased?

Paari nädala pärast tulid saarele teistsuguseis rõivais meremehed ja kordasid juttu omadest ja vaenlastest. Nüüd olid just nemad sõpradeks, eelmised käijad vaenlasteks.

Mõned tahtsid saare noormeestele mundri selga panna ja viia sõtta kellegi kurja ja halva valitseja vastu. Sellest ajast pugesid mehed küla taga kalju-urgastesse peitu, kui silmapiirile ilmus võõras laev. Naised ise pidid hakkama saama, kui võõrad kas vaenulikke või liiga sõbralikke tundeid avaldasid.

Lõpuks jäi kõik vaikseks.

Kuni saarele ilmusid hoopis veidrad asjamehed. Kaks paksemat vanahärrat pilgutasid prillide tagant lühinägelikke silmi. Kolmas aga – säravatest nööpidest, akselbantidest ning aumärkidest kirju – jooksis nende ümber ja lõi kannuste klirisedes kokku läikivate säärikute kandu. Andsid külarahvale märku kogunemiseks. Püüdsid rääkida ühes ja teises keeles, kuid kogu maailmast kogutud ja saarerahva suus sulatatud sõnad olid nii kummalised, et katse lõppes pearaputuse ning õlgadekehitusega.

Paha ei paistnud neil plaanis olevat. Naersid, vaterdasid ja vehkisid kätega, nagu ei saaks nad ka ise oma keelest aru. Tulid välja mehed kaljupragudest, panid kõrvale haavli- ning kuulipüssid ja kaugemal käinute abiga saadi lõpuks võõraste jutus selgusele.

«Tänasest peale pole te enam orjad, vaid oma riigi isandad.»

Nii olid öelnud tulijad. Ning saareelanikud ei saanud jälle aru, miks nad just tänasest päevast olid vabaks muutunud. Miks peavad nad olema isandad veel kusagil kaugemal oma kodusaarest.

«Sellepärast, et me oleme teiega ühest soost,» osutas härra Targama Tõnisele, kellel olid sinised silmad, hele juus ja punakas habe keerdus ümber lõua.

«Aga kelle soost siis tema on?» küsis Tõnis pöidlaga mustajuukselisele ja pruunisilmsele Juhkole osutades.

Tulnukad ei pidanud küsimust vastuse vääriliseks.

«Nüüd valite ise oma vanema.»

Palju oli võõraste jutus arusaamatut, aga esimeseks valitud vanemaks sai Kiiska Jaakob. Mitte too, kelle tüüriratas seisab surnuaial, vaid tema poja-poja-poja-poja-poja-poja-poja-poja poeg. Seitsmendast või kaheksandast põlvest. Viimane Kiiska kodusaarel, kelle haudagi ei tea ja kelle mälestuseks pole püstitatud paekivist rooliratast.

Pärast pandi kirja täiskasvanud hinged ja need, kes lähemal ajal pidid täiskasvanuks saama. Kaks korda aastas pidi Kiiska Jaakob igalt hingelt sisse nõudma tulumaksu ja isikumaksu, sest maks on vaba inimese esimene tunnus. Tuli tagantjärele maksta ka möödunud kahe aasta eest, mis nad olevat elanud juba vabadena, ilma et nad seda ise oleksid teadnudki.

Korraks hakkasid urisema sõjakamad, kahe-kolmekesi kogunenult tõmbasid käsi rusikasse.

Kui õige prillipapad koos kirjukuuemehega tassida kaljunukile? Kuid niisugust tegu ei peetud targaks. Suurel maal teatakse, kuhu saadikud sõitsid. Hakatakse otsima.

Teised arutasid, et parunite minemakihutamine oli siiski hüva tegu, pole patt meeleheadki maksta. Eriti kannusekõlistajale, kelle kaelal oli suur punetav arm. Saareelanikud ei teadnud, et suurel maal ja suurte meeste hulgas löövad omavahel mõõgad kokku mitte ainult vaenlased, vaid ka sõbrad.

«Võtku pealegi maksu, jätku ainult meid rahule.»

Nii nad otsustasid ja aitasid kaevata auku Kiiska Jaakobi õuele. Otsisid metsast kõige kõrgema noore kuuse, raiusid maha, koorisid lumivalgeks ning ajasid õuele püsti, et prillionud saaksid tippu tõmmata lipu, mille all nad kolmekesi laulsid. Viis oli nagu vaimulik ja jumala nimigi oli sees, kuigi ühestki kirikulauluraamatust niisugust laulu ei teatud.

Sellest ajast peale vaheldusid valitsejad nii tihti, et raske oli arvestust pidada. Tagantjärele kuuldi mässudest ja ülestõusudest, mis olevat kõigi elu ähvardanud.

Suured sündmused ujusid endiselt mööda nagu suured laevad, mis hoidusid eemale saart ümbritsevast madalapõhjalisest merest ja üksnes kaugelt andsid märku korstnatest tõusvate suitsujugadega.

Mida kitsamaks tõmbus ring, seda rohkem hoidis saarerahvas kokku. Kõik, mis oli väljaspool kaljupanka, väikest lagendikku ja liivast randa, oli võõras. Maa, inimesed ja nende mõtted.

Kuid maailm surus ise ennast peale.

Taas tulid võõrad mehed paadiga randa. Need ei kandnud küll kaabusid ja prille, seda veidramana aga tundus nende jutt. Nemad olla minema kihutanud kõik maksunõudjad, rahajõmmid ja töörahva vara riisujad.

Tükk aega arutati omavahel, kuni lõpuks küsiti:

«Kui palju ja mitme aasta eest me nüüd võlgu oleme?»

«Midagi pole vaja maksta. Kõik vanad võladki on kustutatud.»

Nii olid öelnud tulijad.

On aeg leida püsivam peatuspaik.

Küla tagant läheb krobeliste paeplaatidega sillutatud rada. Aastad on siingi teinud oma töö. Murendanud pehme kivi pealispinda, katnud ta samblaga. Lokkava rohu sees vaevaga märgatav tee lõpeb metsistunud läätspuuheki juures. Selle varjus losutab madal puukirik. Imekombel säilinud ainsana kõigist hoonetest. Nii on ikka kõige vanemate ja madalamatega.

Mitte ainult aastad pole teda maadligi vajutanud. Madalaks ta ehitatigi, et ei sirutaks end üle puude, poleks nähtav saare lähedale sattunud laevadele ja võõrastele silmadele. Kellatorn seisab kirikust eraldi, ei tõuse kiriku katusest, vaid otse paeselt pinnalt.

Jämedatest, söele põletatud palkidest seinad. Kust tuli on üle käinud, sinna vesi ja mädanik ligi ei tiku. Sestap seisavadki vaigustest ja okslikest mändidest kirvega tahutud palgid. Puuhingedega uksed, millele on peale löödud raudilustused. Võib-olla siinse sepa käsitöö, võib-olla paadiga mõnelt laevalt toodud. Käsitsi taotud, tollilaiuste peadega naelad. Kui palju oli vaja vasarahoope üheainsa väljatagumiseks jämedast raudlatist.

Kiriku uksed on ristseliti lahti. Vihm ja lumi on määndanud uksealuse põranda. Värvimata, nikerdustega puupingid. Ja puu peale põletatud altaripilt, mille Jeesus ja neitsi Maria ei tuleta meelde ühtki varem nähtut. Võib-olla sarnanevad nad Kiiska Jaakobile, tollele esimesele, ja tema naisele Mariale. Taevane jumal on alati tehtud maapealse esiisa näo järgi.

Ka vahekorrad jumalaga tegi saarerahvas ise omal jõul selgeks. Ajasid temaga juttu nagu mees mehega. Kiiska Jaakob palus issandat saata saare randa rikkalikke kalaparvi. Vastutasuks tõotas osta kümmekond küünalt. Jumal kaalus ja arutles. Kas võtta tingimused vastu? Kahju, et ta kohe otsust ei teatanud. Siis võinuks Jaakob vajaduse korral pakkumist otsemaid suurendada. Alles järgmiseks pühapäevaks selgus, kas kalaparved sattusid võrkudesse või läksid kaugelt mööda. Viimasel juhul pani Jaakob mängu kaks korda rohkem küünlaid ja lubas osta altariesisele uue vaiba. Nii kauples Jaakob, pani hinda juurde, kuni jumal lõpuks kuulda võttis . . .

. . . Tassin altariesisele värskeid kase- ja lepaoksi. Siia kalurite Jeesuse ja Maria alla tulebki mu ase. Hea, et põrandat pole reostanud hakiparved, et nad ei kisenda kiriku ümber.

Lõhnab niiskusest ja hallitusest. Mööda laudpõrandat roo-

mavad rõskuseputukad, pungil kõhtude ja pehmete jalgadega. Liiguvad hääletult, nagu on hääletu kõik siin saarel.

Õigem on olla väljas päikese paistel, istuda läätspuuheki varjus.

Kuid sealgi pole parem.

Näole vajub kleepiv-liimine ämblikuvõrk. Mööda paljast säärt ronib üles sipelgas. Parmud on leidnud kitsedest ja põtradest kaitsetuma olevuse, kelle helevalge nahk on nagu loodud süstla proovimiseks.

Istmiku all liigub ja krabiseb. Kui heita kõhuli ja vaadelda toda mikromaailma? Tund, kaks, terve päev. Räägitakse, mõned saatvat nii mööda kogu elu. Kuid ma ei saa jätta paljast selga parmude kätte ja esialgu on liiga palju tegemist inimmaailma muredega.

Jälle tungin läbi tihniku. Vajun poole sääreni soosamblasse, kus on puna põskedele võtnud pohlad ja täpiliseks päevitunud jõhvikad. Missugune paradiis kõigi mu kolleegide naistele, kes peavad auasjaks valmistada moose ja mahlu enda korjatud marjadest, kes sügisel tahavad keldritesse panna enda soolatud seeni ja jooksevad tormi igale vastvalminud marjale ning sambla seest sirgunud seenele linnaümbruse metsades. Kuidas nad läheksid siit läbi soo. Neid rõõmukilkeid ja üllatushüüdeid! Õhtul lõkketule ääres ei keelaks nad meile, meestele, isegi pudelit.

Miks ma hakkasin järsku mõtlema tuttavatest, nende naistest-marjakorjajatest. Kikkhabemel oleks irvitamist, kui paluksin tolle metsarüüstajate maleva paadiga üle mere saarele vedada. Sa tahtsid eemale inimestest. Aga naised pole inimesed. Neid lased tuua terve paaditäie. Nii ta arutaks pudelist kõrri vulksuvate õllelonksude vahel.

Olen jõudnud saare idapoolsele kaldale. Kaugemale enam ei pääse. Mere ja minu vahel on mitmekordsed traattõkked. Astun veel sammu. Kuum laine kehas vaheldub külmaga. Otsaesisele kerkivad higipiisad. Vasaku jala varba eest jookseb läbi liiva peenike, vaevumärgatav traat. Vaid kümmekond sentimeetrit pikem samm – ja kõik oleks lennanud kuradile. Mina ise, traattõkked. Kogu kallas oleks kajanud peidetud miinide plahvatusest, liiva- ja mullapilved oleksid varjanud päikese. Liivaranna asemel haigutaks siin porine merekäär.

Kaugemale kohast, kus surm isegi veerandsada aastat hiljem ikka veel valvab. Selja taga asuvast kase- ja lepavõsast sirutuvad taeva poole kahuritorud, otsad lõhki rebitud. Raudsed hiigelõied põõsaste kohal. Kiskjate pärani lõuad, viimases hädas appi-

hüüdvad tiigrid. Haavatud metsalised nad ongi. Mürskudest tabatuina õhku tõusnud ja siis uppi vajunud.

Nii nagu nad jäid, kui jooksid ära nende hallivatilised peremehed. Kõigil ei õnnestunud põgeneda. Suurem osa jäi siiasamasse, lihast ja luust, rauast ja puust metsalised läbisegi.

Rohtukasvanud luukere paljast kolbaluud kaitsva kiivriga. Teisel sõjasulasel on jäänud vaid rihmapannal kirjaga «Gott mit uns». Kuidas on lugu jumalaga, kas tal oli aega siin laipade hulgas askeldamiseks? Pannal aga on vajunud läbi kõhukoopa ja toetub rohekatele selgroolülidele.

Aga enne seda olid raudsed metsalised kahejalgsete käsul välja sülitanud sadu ja tuhandeid mürske ida suunas, ümberpiiratuina andnud tuld itta ja läände, põhja ja lõunasse.

Keegi ei tea, kuidas kõik toimus. Ainsad tunnistajad lamavad siin luukeredena.

Mis see meie asi, nad olid ju võõrad. Nii ütleksid Kiiska Jaakob ja tema järeltulijad praegu.

8

Neljakümne esimese hilissuvel kihutas ülemerepaat saarele, nagu oleks kuri kannul. Tulnukad kandsid vintpüsse ja kuuevarrukaile olid nad sidunud punased lindid. Juba mitmendat nädalat pidi käima sõda elu ja surma peale. Iga mehe käteramm ja sihiku taga seisev silm olevat tähtis. Nii nad rääkisid. Sealsamas jagati saare meestele kätte rohelised käsupaberid, et nad järgmisel hommikul oleksid suurel maal kolmepäevase leivakotiga.

Tammusid jalalt jalale vaikivad mehed ja kõlas heledahäälne naiste jutt, sest äsja oli niitudel kokku pandud hein, mis ootas varjualustesse vedamist, lõikuseküpseks oli saanud rukis. Ei saa ära anda heinahangujaid, kodunt kaugele saata rukkihakkide tegijaid.

«Kas on teil halb olnud elada viimasel aastal?» küsis üks punase lindi kandjaist saarerahva kõhklust märgates.

Mehed raputasid päid. Valetada nad ei osanud.

«Siis tuleb seda elu ka kaitsta.»

Pikemaks seletuseks polnud aega. Pandagu kokku vara ja kraam, istugu paatidesse ka naised ja lapsed. Võidelgu mehed ja põgenegu väetid.

Mehed muserdasid kohmakates kätes õrnu pabereid, millele olid trükitud kanged käsud. Nooremad naised kiljusid, hoidsid kinni oma küljesoojendajaid ja ihusigitajaid. Vanaeidekesed

vajusid nuttes poegadele-toitjatele. Käsusaajad ise vaatasid küsivalt Kiiska Jaakobile. Mida too ütleb?

«On ennegi siitmaa mehed läinud kaugetele ja hädaohtlikkudele reisidele,» nii ta alustas. «Ja tihti pole naisepojad tagasi tulnud memmede valvsa silma alla, on jätnud külmaks noorikute voodid. Ei ole siitsaare mehed löönud lõdisema tormis ega marus.»

Mehed noogutasid. Tõtt rääkis Jaakob. Arguses ei saa neid keegi süüdistada. Uhkelt vaatasid naised oma mehi, kämblaid, millega võis lüüa raudnaela läbi laua, õlgu, mis käristasid õmblustest poesärgid juba esimesel selgaproovimisel.

«Kuid mis on meil tegemist võõraste asjadega?» Nii jätkas Jaakob. «Meie elame oma elu. Võib-olla vassistid ongi nii hullud, nagu räägitakse, aga meid pole nendega kirikus paari pandud, ei pea me neid naiste asemel voodisse võtma.»

Targalt ja arukalt oli rääkinud Jaakob, kuid esimest korda hakati talle vastu. Kisa tõstsid kolm kollanokka, kes möödunud sügisel olid saarelt kadunud ja tagasi tulnud punaste märkidega rinnas. Noore kikkana ronis üks nendest Jaakobi taret piirava kiviaia otsa.

«Kogu maailm on jagunenud kaheks. Ja mitte keegi ei tohi kõrvale jääda, kui võideldakse inimkonna vabaduse eest. Kas teil, mehed, pole häbi! Eriti meie külavanemal Jaakob Kiiskal, kui ta soovitab mobilisatsioonist kõrvale hoida. Minul kutset ei ole, aga mina lähen vabatahtlikult ja kutsun ka teisi kaasa.»

Jaakob ja teised vaid muigasid. Ei rääkinud ju poiss omast peast ega tarkusest. Ajalehtedest loetu järgi olid tal sõnad suus.

«Kust sina tead, kas maailm on kaheks, kolmeks või neljaks lõhki läinud? Oled sina seal käinud ja kõik järele uurinud?»

Ütlejal oli õigus, sest tema paadid olid ööpimeduses käinud mõneski rannas. Kolme piimahabeme peres aga polnud paadi haisugi. Emad olid poisse kasvatanud Kiiska Jaakobi ja teiste kangemate põldudel sõnnikut laotades, heina niites ja kartulipõllul küürutades. Emade kõrval olid küürutanud ka poisid. Millal mullasonkijal enne on aega olnud maailma asju vaadata.

Kadedus kangemate vastu ajaski neid möödunud sügisel suurele maale. Pärast arvasid, et neil on kõik maailma tarkused teada. Käisid külakiigel valgetes särkides, nagu poleks mahakeeratud kraega kampsun küllalt hea. Pühapäeva hommikul, kui ristiinimesed kirikusse läksid, jäid nemad kolmekesi omavahel arutama. Kiiska Jaakobi teise kalapaadigi oleksid ära võtnud, natsionaliseerinud, nagu ajalehtedes kirjutati, kui külarahvas poleks vahele seganud.

Niisugused olid lood kolme kollanokaga.

Ainsatena lahkusid nad saarelt järgmisel hommikul, kui sepp teritas küla vikateid ja vankrid veeresid kolisedes ristikurõukude juurde. Võtsid kõige halvema paadi, sest kolmest kühmuvajunud eidekesest, kes neid kaldani saatsid, polnud üle mere minejaid ega paadi tagasitoojaid. Läksid, ja rohkem neid ei nähtud. Oligi hea, sest nemad hakkasid oma Kiiska Jaakobit ja mõnda teist pidama võõraks, muu maailma võõraste hulgast aga otsisid omasid.

Öösiti sähvisid merel tuled ja lõhestasid õhku mürsud. Helgiheitjad jagasid taeva ristkülikuteks ja trapetsiteks. Tõusid pilvedeni veesambad, värises vesi ja rappus maa.

Tiirutasid lennukid saare kohal, mõnikord peaaegu puude latvu puudutades. Kui midagi kahtlast ei märganud, kadusid jälle, kas itta või läände.

Veel kunagi polnud meri nii helde kui tollel sügisel. Vaevalt lõppes mürin, kui lained kandsid kaldale kaste ja vaate, tünne ja tündreid. Kastid kuldkollase võiga, plekktoosid täis õrnalt punetavat, ninasõõrmeid kõditava lõhnaga liha. Neid andis tassida kaljupragudesse ja matta maa alla, sest mere antud varanduse järele võivad tulla ka õiged omanikud. Peideti võõraste silmade eest ja otsiti panipaiku, mida omadki üles ei leiaks. Magamata, nagu palavikus viskles küla. Mehed olid purjus viinakastide sisust, naised leidmiserõõmust. Oli tüli, kui mitmekesi juhtuti ühe lasti juurde. Järgnes leppimine, kui sealt jätkus kraami kõigile. Kaldal kasvasid veest väljakistud palkide virnad. Issandale jumalale võinuks ehitada kümme kirikut tänutäheks helde sügise eest.

Juhtus, et lained koos kastide ja palkidega ajasid randa ka mehi, kelle mütsidel olid punased tähed. Samuti kui isaisade ajal, ei öeldud ka nüüd ära abist. Toibutati ja toideti, kuni saare lähedal peatus paat või kaater, mis hädalised peale võttis. Jumalaga jättes kaelustati ja punatähtedega madrused lubasid oma päästjaid eluaeg meeles pidada.

Vahel aga juhtus, et viisnurkadega mehi tulid otsima teised – haakristimärgiga. Nemad ei tänanud, vaid ähvardasid kõiki maha tappa ja küla põlema panna – ikka kommunistide päästmise ja peitmise eest. Ja jälle päästis Jaakob küla, tuues punased välja veel enne, kui küsida jõuti. Ka need kaks, kes olid end peitnud ühe ärasõitnu lakka, heinte sisse. Kas siis tohib paari võõra mehe pärast kogu külale õnnetust kaela tõmmata.

Saare targemad pead olid Jaakobiga ühel nõul, kuigi haakristimehed ajasid vangivõetud püsside vahel paati või lasksid

sealsamas kaldapealsel maha. Ise nad omavahel sõdisid. Pole Kiiska Jaakobil ega külal vaja teiste tegemiste ja talituste vahele segada. Pealegi oli läänest alanud sõjamürin läinud üle saare, jõudnud itta ja sinna kaugele kadunudki.

Saarerahvas tänas Jaakobi eestvõtmisel kirikus jumalat, et see oli sõjavankri neist mööda juhtinud. Imetles Jaakobi tarkust, kes oli õigel ajal punase lipu masti otsast alla lasknud ja mastipuugi maha raiunud. Ainult häda ja õnnetust võib tulla õues lehvivatest lippudest.

9

Järgmisel kevadel saabus saarele paatide ja pargaste karavan. Nood olid uhked härrad. Kellegagi rääkimata vaatasid nad läbi kogu küla. Avasid väravaid ja elumajade uksi. Tõmbusid nina kirtsutades tagasi külatanumale. Mäenõlvakule jäid nad kauemaks, vehklesid keppidega, mõõtsid sammudega maad. Kutsusid kohale ülejäänud, kaldal ootava grupi. Nood hakkasid omakorda mäenõlvakut mõõtma ja lindistama, vaiu sisse taguma ja piirjooni märkima.

Alles pärast seda kutsuti külavanem.

«Teil siin suur ehitus hakkab. Ja sina annad Suur-Saksamaa sõjameestele, mis neil vaja. Aru saadud?»

Kõrgete põhjadega mütsid, läikivad säärsaapad ja säravad rihmad, rohekashallid ja mustad mundrid, mundritele õmmeldud surnupealuud ja säärekondid rääkisid rohkem kui sõnad.

Algas sagimine, kui laaditi maha ja veeti ehituskohale küll lupja ja lubjasegajaid, palke ja muud ehitusmaterjali. Tassisid inimesed ja vedasid külast kohale käsutatud hobusemehed. Välkusid kirved ja vihisesid saed. Külaelanikud pidid tunnistama, et tööd oskavad meretagused teha.

Isegi häbi oli küla madalate, paest ja palkidest üleslöödud majade pärast, kui mäenõlvakul kerkis kahekorruseline hoone, mille suured aknad vaatasid igasse ilmakaarde, klaasid peegeldasid päikest nii idast, lõunast kui ka läänest.

Ehitajad, lõbusad poisid, kes elasid rannal telkides, seletasid, et nüüdsest peale ei tohi ka saareelanikud elada nagu karud koopas.

«Lõbus, väga lõbus elu hakkab teil tulema,» tõotas üks.

«Muusika, muusika tuleb. Niisugune, ai-ta-ra-raa,» jäljendas orkestrit teine.

«Me toome teile kultuuri,» tõotas kolmas.

«Aga miks te siis nii kõrge aia ehitate?» pärisid külamehed, sest maja ümber kerkis mehekõrgune plankaed, mille kohale tõmmati veel mitu okastraati.

«Ordnung, ordnung peab olema.»

«Aga lõbus muusika ka läbi aia kuulda,» lohutas teine.

Siis sõitsid nad kõik minema koos kirveste, saagide, labidate ja ehitusmasinatega, sest kõik oli nüüd valmis sõjameestele, kes tahavad puhata pärast rasket ja väsitavat tapmistööd rindel.

«Suured härrad, väega suured härrad saavad nüüd teie külalisteks tulema,» olid ehitajad öelnud.

Esialgu härrasid ei tulnud. Paat tõi randa hoopis paarkümmend tüdrukut.

Vangutasid päid naised, vahetasid pilke noorukid, kui plikad harakatena hüpeldes sadamast mäenõlvaku poole liikusid. Sülitas mõni mees, kes oli käinud kaugemates maades, külastanud sadamakõrtse ja teisigi kohti.

«Nüüd teevad meie saarest . . .»

«Hea, et aed ümber, lapsed ei pääse vahtima,» rahustas teine.

Aga vähemteadjad ja naised, kelle elu oli möödunud kodusaarel, ei saanud silmi tulijatelt lahti. Kas olidki need olevused pärit maa pealt. Nagu taevastest kodadest olid nad laskunud inimeste hulka. Oi neid kleite, mis parajalt katsid ja parajalt paljaks jätsid! Ja juuksed, mis siinsetel naistel olid lihtsalt tülinaks, mida tuli kord nädalas kammida ja kahtlastest asukatest puhastada, lehvisid neil nagu inglitel. Või oli saadan ise neid saatnud? Ainult kuradi kätetööl võivad olla inimeste kiusamiseks nii punased huuled ja mustad kulmukaared linnutiibadena laiutamas.

Ometi täitsid kaunitarid kuulekalt kahe nõiamoori iga käsku. Jätsid sädistamise ja kõnelemise, haarasid ehmunult kohvrid ja pakid ning merehaigusest veel kurnatuina vankusid plangutagusesse majja.

Harkisjalu vahtisid poisid rajaäärses põõsastikus. Kui saaks niisuguseid korraks puudutada! Kaugemale mõte ei küündinud, sest puudutusestki võivad nii haprad olendid puruneda.

Mõni päev hiljem tuli pillimeeste komando. Hallipäised ja lonkurid, keda rinne enam ei vajanud. Ning sekka ka priskeid mehejurakaid. Oli pasunaid ja trumme, nii suuri, et andis mitmekesi tõsta. Oli väikesi vilespille, mis ainult otsapidi mängijate taskuist välja ulatusid.

Kui kõik korda seatud, tüdrukud tubadesse asunud, pillimehed teinud esimesed proovid, kui oli kohale seatud masina-

värk, mis pani kahekordse maja aknad öösel elektrituledes särama, alles siis tulid need, kelle pärast kogu asi ette võetud. Tulid kõige kaunimal südasuvel, kui õitsesid rannaniidud ja päike küpsetas vilja.

Salamahti, suust suhu, inimeselt inimesele levis kuuldus, mida tähendas silt äsjavalminud värava kohal, kes olid tüdrukud ja milleks toodud. Kuulu järgi oli neid küll Itaaliast, küll Prantsusmaalt, mustlasi ja Poolamaa päritoluga, kes peenemaid kombeid paremini tundvat. Mõned pandud ülemerelaeva otse haua kaldalt, sest ainult saksa ohvitseride lõbustamisega võis juudi tüdruk päästa oma elu, vähemalt ajutiselt. Eks igaüks peab läbi ajama nii, nagu oskab ja saab, pole kõrvalistel sellega asja. Pealegi elasid nad kõik plangu taga.

Päris pisikesed põnnid, kes ei pidanud alandavaks kõhuli roomamist ja läbi oksaaukude piilumist, teadsid küll, et tüdrukud seespool planku polegi nii inglid kui läbi küla minnes. Tulevad poole päeva paiku õuele, juuksed sassis ja sorakil, plekilistes halattides. Ja näol ega huultel pole punaraasugi.

Kuid seda teadsid ainult põngerjad, kes oma piilumistest suurtele ei tohtinud rääkida. Plangule lähenemise olid ära keelanud nii sakslased kui ka isad-emad.

Kahvatute nägudega olid ohvitserid, kui nad pärastlõunati kaldapealsele, mere äärde kõndisid. Kiskusid ihualasti ja ronisid vette. Pärast küll uhkeldasid täies vormis aumärkide ja aurahadega küla vahel.

Õhtul lõid mäekünkal särama tuled, kostis laul ja naer, kilked ja hõisked. Orkestri viiulid, pasunad ja trummid ei vaikinud hommikuni, sest ka pillimehed olid inimesed. Lonkurid ei tahtnud mudas kaitsekraave kaevata ja terved kraavides sõdida, kuni nad lonkureiks tehakse või hoopis teise maailma läkitatakse.

Ainult Kiiska Jaakobile, kelle kaudu käisid endiselt käsud ja korraldused külarahvale, sai osaks au astuda sisse väravast. Komandant ise kutsus, pani enda kõrvale vormikandjate hulka istuma. Jootis meretaguste viinadega, millest mõned olid magusad ja venisid, teised kõrvetasid kurku, kolmandad aga haisesid nii, nagu oleks pudelis ära tapetud kogu küla lutikad. Vaadaku härra Kiiska, missugune on tõeline elu. Sellepärast tulebki tal sakste korralduste täitmisel hoolas olla.

Kuid Jaakobil polnud midagi vaadata. Jalgu loopisid tüdrukud küll hästi kõrgele, kohe lae alla. Aga too kultuur, mis jalgade loopimise ajal selgesti silma paistis ja mille vaatamisest Jaakobi kostitajad head meelt tundsid, polnud Jaakobi jaoks mingi uudis. Inimese ihu oli ta ennegi näinud, kui laupäeva-

õhtuti üheskoos meeste-naistega ja tütarde-poegadega saunas käidi, kuumalt saunalavalt otse merre hüpati. Tüdrukud küll kiljusid, aga see oli külmast mereveest, mitte poiste käperdustest. Oma noorema tütregi oli Jaakob ise vastu võtnud, sest naiste hädade peale õppinud moor oli parajasti haigeks jäänud.

Üks heldeist kostitajaist tahtis Jaakobit mööda treppi ülemisele korrusele kutsuda – seal asusid tüdrukute toad, kus nad ohvitseride saatel ennast korrastamas käisid, kuid veel rohkem sasituina tagasi tulid. Komandant oli kutsujale laitvalt otsa vaadanud ja nii see käik ära jäigi.

Ülejäänud saareelanikud said vaid Jaakobi jutu kaudu osa plangutagusest lõbust ja trallist. Said osa ka pillimängust, mis kord oli vaikne ja unistav, siis trampiv ja lärmakas. Mõnikord panid marsiviisid kogu saare värisema. Sõjamehel peab lõbuasjade kõrval meeles seisma kohustus kodumaa vastu. Eriti hommikul pärast magamata ööd.

Eluga olid rahul perenaised. Küla kanade munad, linnu ihust tulnutena veel soojad, pidid olema paremad kui kõige paremate kokkade toidud. Andvat jõudu ja muud puhkajale vajalikku. Nii seletasid ohvitserid, kui nad õueväravais pesast võetud mune kugistasid. Pealtvaataminegi pani südame pööritama. Aga ohvitserid maksid hästi. Perenaistel oli kitside vanameeste teadmata kõrvale pandud mõnigi mark. Ikka tütardele mehelemineku ajaks, paremate hilpude ostmiseks. Rannapruudid olid oma silmaga näinud, mismoodi mujal maailmas riides käiakse, ega tahtnud maha jääda. Muidu oli kõik endine. Külainimeste elulaevuke tüüris mööda kõigist karidest. Mujal tapeti inimesi, muudeti rusudeks majad ja terved linnad. Veider, et seal ei leidu Kiiska Jaakobi taolisi mehi, kes oskaksid oma inimesi ja varandust hoida?

Ainult üks kord, see oli teise aasta suvel... Puhkekodu väravast tormas kisades välja üks kaugelt toodud tüdrukuid. Pikad kammimata juuksed olid vajunud pihale, läikivast siidriidest öökuub eest lahti.

Kisa peale tulid väravatele küla tüdrukud ja naised. Nad ei saanud aru sõnadest, mida tundmatu karjus. Kas need olidki sõnad? Ainult kisa – ahastav, needev. Ja kõiki vihkav pilk, kui tüdruk paljaste säärte välkudes jooksis mööda perenaistest, kes seisid õueväravatel, käed iidse kombe kohaselt peidetud põlle alla. Miks ta küll vihkas? Ei olnud ju väraval seisjad süüdi jooksja saatuses.

Lahtiste juuste ja öökuue hõlmade lehvides jõudis tüdruk kalju kõige kõrgemasse tippu. Küllap ta oli juba ammu aknast

välja vaadates tundma õppinud sinna viivat rada. Ülal seisatas hetkeks, päike paistis läbi õhukesest siidriidest ja kuldas ta ihuliikmeid. Oli vaja astuda veel samm. Kuid surm on hirmus ka siis, kui oled seda ammu ette valmistanud.

Kaljurahnudel hüpeldes tormasid tüdrukule järele haukuvate häältega sõdurid. Ükskõikselt värava kõrval seistes jälgis toimuvat komandant. Silmad saatmas tüdrukut, sõrmed kobamas püstoli kabuuri. Aeglaselt tõusis käsi relvaga.

Enne kui kõlas pauk, oli tüdruk kaljult kadunud. Vähemalt pealtnägijad tõendasid, et ta oli paremaks pidanud vabasurma. Inimene kinnitab alati temale meeldivamat varianti.

Komandant aga kutsus tentsiku kaudu Kiiska Jaakobi. Öelgu Jaakob külarahvale, et põgenenu oli üks väga halb ja vastaline inimene. Miks oli tal vaja joosta? Eks näinud ju kogu küla, missuguseid riideid nad kõik puhkekodus kannavad. Kiiska Jaakob võib tõendada, kui maitsvaid roogi neile lauale antakse. Igal õhtul võivad tüdrukud kõhu täis juua magusaid veine ja viinasid. Ainult väga rumal inimene tahab niisuguse elu juurest ära joosta. Külarahvas olgu julge, edaspidi nende rahu ei rikuta, sest rohkem kiusakaid, kes tahavad halba teha saksa armeele, neil puhkekodus enam ei olevat.

Tüdruk ununes varsti, nagu ikka hauakünkata hukkujad. Kiiska Jaakobi jutu peale keerasid küla tüdrukud ja naised selja.

«Ei lähe meile teiste asjad korda.»

Vaid mõne poisi arvates oli sulaselge patt niisugusel tüdrukul surra. Kellele aga pruudiga külanoormees oma mõtteid läheb kuulutama?

Rohkem halbu asukaid puhkekodus ei olnud, sest nii öösel kui päeval seisis väravas ühe tunnimehe asemel kaks. Tüdrukuid vahetati kiiremini, enne kui jõudsid väsida ja kiusakaid mõtteid välja haududa. Iga paari kuu tagant tuli kaater, tõi kohale uued ja värsked, viis ära vanad ja vaevatud.

Kust kohalt nad toodi ja kuhu viidi – mine võta kinni.

10

Taevarannale kogunenud pilvi märkasin alles siis, kui nad päikese katsid. Päeva jooksul käisin taas läbi kogu saare. Suust ei kao vaarikate lääge maitse. Kuivanud oksad on selja kriimuliseks kiskunud. Praadisin end kaljupangal, kuni kogu keha hakkas hõõguma.

Hea, et tulid pilved.

Kannan altari ette uue hunniku värskeid lõhnavaid kaseoksi ja laotan neile teki. Kangutan kiriku põranda küljest lahti kõige esimese pingi, kus kunagi oli istunud Kiiskade pere, ja tassin kaseokstest voodi kõrvale. Peale voodi on mul ka laud.

Pilvedest on laskunud kogu maale ja merele hämarus. Kiriku puukatuse all on veelgi pimedam . . .

. . . Öösel äratas mind kummaline heli.

Meri mühises ja kohas. Kuid temaga olen ammu harjunud. Mere koha uinutab unetuil öödel. Miks ma nüüd ärkasin?

Mässin teki ümber, koban teed pingiridade vahel. Komistan uksealusele risule.

Välk valgustab hetkeks kogu saart. Tuul on painutanud maadligi kuused ja kased, lepavõsa ja kidurad paarimeetrised rabamännid. Kogu saar on muutunud madalamaks, on merre vajumas. Äikesemürin veereb üle, kajab vastu kaljudelt, mis tõusevad kõrgele-kõrgele mahasurutud metsa kohal.

Ka äikesega olen ma harjunud.

Sakiline tulejuga. Kahvatus valguses tõusevad tontlikud kahuritorud, nagu oleks käimas võitlus maapealsete ja taevaste võimude vahel. Ülalt alla sähvivad välgulöögid. Maapealsete tulesüütajate suud aga on mustad ja tummad, lõhkikistud ja vaikivalt kisendavad. Ainult tuul undab nende torudes.

Mürin.

Järgnevas vaikuses puutüvede, nagu tuhande ülepingutatud pillikeele pinin, vibreerivad puuhiiglaste tüved, juured, kogu jalgealune. Rannal vihiseb tormist tagakihutatud liiv, tuul undab kusagil kaljupragudes.

Jälle kooljalik, hauatagune valgus. Mürin.

Koban käsikaudu tagasi asemeni. Kalurinägudega Jeesus ja Maria altaripiltidel on muutunud üleloomulikeks olendeiks välgu varjudeta valguses.

Mässin end tekki, püüan uinuda.

Taas too kummaline heli. Nagu löödaks kusagil kirikukella. Mõraselt, rütmitult. Kas tõesti kikkhabemel oli õigus, kui ta kaupluse juures õlut timmides jutustas kirikukelladest ja kondilõginast, tantsivatest luukeredest ja nutunuukseist?

Kuradile! Mässin pea tekki. Niisuguse ilmaga on vaja magada, kui on koht, kuhu ei ulatu ulgumere tuul, ja katus pea kohal, mis ei lase kaela voolata vett. Tuleb magada. Hoida tervist ja säästa närve.

Pimm-pau . . .

Vaikus. Tormi mürin.

Pau-uu-uuuu . . .
Hüppan püsti.
Nüüd kuulen selgesti kellalööke. Mis kurat küll sundis mind siia sõitma!
Pimm-pau-uu-uuuu . . .
Või on kõik vaid viirastus . . .

11

Ka tookord tundus kõik viirastusena. Tarvitseb vaid tõmmata käega üle unesegase näo – ja kõik on möödas. Ometi juhtus kõik ilmsi . . .

. . . Saarele oli tulnud puhkust veetma uus grupp haakristidega sõjamehi. Need polnud enam lõbusad ja naervad nagu eelmistel aastatel. Tusatsesid ja tigetsesid. Nende säärikud ei läikinud peeglina. Viltutallatud kontsad ja punaseks hõõrdunud põiad. Isegi ohvitserid ei levitanud võõramaa lõhnaõlide haisu, kui nad hulkusid küla vahel. Tulid samasugustena, nagu olid kaevikuis. Ei viitsinud igal hommikul käia meres, pesta ära riietest ja neist endist levivat vastikut higilõhna. Saarel viibimiseks anti ainult öö või kaks ning siis nad läksid jällegi.

Viingi mõjus neile teisiti, ei muutnud lõbusaks ega kärarikkaks, vaid järjest vihasemaks ja süngemaks.

Öösiti võis kuulda, kuidas plangutaguses majas purunesid klaasid. Lendasid vastu seina pitsid ja pudelid. Laua taga juues ei hakatud ühes rütmis jalgu trampima või kätega takti lööma. Vahel virutati rusikaga lauakaaslasele, samasugusele haakristikandjale. Kukkusid lauad ja toolid, klirisesid aknaruudud. Hommikuti haigutasid akende asemel mustavad avad. Ning komandant ei kinnitanud Kiiska Jaakobile, et need on väga halvad inimesed, kes öösiti aknaid lõhuvad . . .

. . . Võib-olla ei jätkunud tollel viimasel ööl kõigi pidutsejate jaoks lõbustajaid. Samuti kui mürskudest ja püssirohust, tuli sõja viimastel aastatel puudus kätte tüdrukuist. Uus grupp ei jõudnud uute meeste tulekuks kohale. Endised olid väga väsinud.

Võib-olla oli kõik lihtsalt vallatus? Väike vaheldus rindelt tulnud sõjameeste puhkehetkel.

Nagu alati, heitis küla ka tol õhtul õigel ajal magama, kuigi kahekordse maja aknad särasid veel tuledes. Tige naer, vihane laul ja vänged vandesõnad kostsid eriti kaugele. Pillid vingusid, nutsid, mürtsusid, ahastasid, irvitasid, trampisid, igatsesid.

Küla magas, kui puhkekodu väravast tulid välja viinast punetavate nägudega mehed. Toores naer lähenes esimestele pimeduses puhkavatele majadele. Kõige ees käis komandant, seesama, kes Kiiska Jaakobile oli pakkunud magusat viina. Tema märguande peale vajusid sõjamehed vaikivate majade väravaisse.

Põrusid uksed ja klirisesid aknaklaasid, kui kohe ei tuldud avama. Milleks avada lukustamata uksi, kust seni iga külaline igal ajal takistamata sisse ja välja oli käinud! Nii suuri aukandjaid, kelle vastuvõtmiseks peremees ise pidanuks kummargil ukse kõrval seisma, saareelanikud ei tundnud.

Sissetungijate taskulampide valgussõõrid jooksid mööda seinu, laudu, kappe. Otsisid nurkadest üles voodid, kus komandandi juhtimise kohaselt pidid magama tüdrukud või noored abielupaarid.

Toored käed kiskusid põrandale kodukootud villased tekid, et magajad ei saaks end varjata. Habemikud ja vurrukandjad kamandati vooditest välja. Taskulambi valgus kompas voodissejäänu keha. Peatus näol ja rindadel, kobas kõhtu ja reisi. Ning kui ihu oli kortsudeta, kui rinnad olid äsjavalminutena pingul, haarati saak sõna lausumata kaasa.

Veel enne kui pikatoimelised habeme- ja vurrukandjad olid toibunud, kuni nad väärikate meeste kombel tõmbasid jalga püksid ja selga kuued, kuni nad ühes teiste omasugustega küla veerel kogunesid ja nõu pidasid, olid tütred ja kaasad veetud väravani, kus röövijate julgeolekut kindlustasid tunnimeeste püssid.

Ei saadud saarenaistest jagu üks ühe vastu. Haarajaid oli mitu. Küünte ja hammastega kiskusid naised, kuid see ainult suurendas rinde verest ja puhkekodu viinast joobnud meeste kirge. Noored tüdrukud läksid vaikides. Nende käed polnud kaklemiseks. Vaevu suudeti võõraste pilkude eest katta kõige hädapärasem.

Keegi ei tea, mis sündis tol ööl. Väravale pandi mitu tunnimeest ning valvurid patrullisid piki planku. Higised käed ja suule pandud padjad summutasid karjed. Vägisi suhu kallatud viin võttis mehenaistelt mõistuse.

Metsa ääres krigistasid mehed hambaid. Tulid kaigastega plangu juurde, kust neid peletasid püssilasud.

Kes küll käskis täitmata jätta punalindiliste käsu? Miks nad ei kuulanud nende soovitust ega läinud ära koos naiste-lastega?

Kes küll käskis välja anda viisnurkadega mehi, kes olid tulnud merest püsside ja granaatidega, automaatide ja kuulipildujatega?

Ja jumal, seesama Kiiska Jaakobi näoga, seal kirikus? Miks ei hävita ta teotajaid välgunooltega?

Keegi ei küsinud Kiiska Jaakobilt nõu. Ja esimest korda jättis Jaakob ise targad sõnad ütlemata.

Vastu hommikut tulid tagasi naised. Vähesed ööhilbud, milles neid viidi, seljas tükkideks rebitud. Ka kõige nooremad tüdrukutest ei katnud ega varjanud midagi oma ihust. Tulid sassis juustega, valust väsinud silmadega, tuikudes viinast ja vägivallast.

Oli kuulda vaid käimist vaiksel külavaheteel. Oli uste kriuksumist ja jalgade astumist. Salamisi süttis kord ühes, kord teises aknas tuli. Ja paadisadamas oli kuulda kettide vaikset kriiksumist. Teras hõõrus läbi paatide ketiraudu, millega sakslased olid veesõidukid aheldanud.

Suur kahekordne maja magas väsimusest, sest tookord olid osavõtjaiks kõik – tunnimeestest küüraka trummilööjani. Oli pidu, mille taolist enne pole peetud.

Keegi ei näinud, kui sadamast läks teele paatide karavan. Ja keegi ei tea – kuhu. Läksid ära teotatud saarelt.

Alles avamerel märgati endise kodu kohale kerkinud tulekahjukuma. Alguses üks, siis teine, kolmas. Lõpuks lõõmas kogu küla ühest äärest teiseni.

Kuuldi, kuidas hakkasid lööma kirikukellad, ja pärast kostsid püssipaugud.

Ja märgati, et ainukesena külarahvast oli jäänud saarele Kiiska Jaakob, too viimane, kes süütas küla, lõi leinakella lahkunuile ja kelle hauda ei teata . . .

Veel oli püssipaukude ragin.

Ja siis vaikisid ka kellad kiriku kõrvale ehitatud tornis.

– – – – – – – – – – – – – – –

Ei, see ei ole viirastus.

Kellalöögid kostavad ka praegu. Järjest tugevamalt, nagu polekski nad määratud ainult sellele teotatud saarele, vaid tervetele mandritele, miljonitele inimestele, mis on saanud või saamas teotatud saarteks.

Mässin pea tekki, sulen kõrvad kätega. Kuid seegi ei aita.

Hüppan välja kirikuesisele. Rebin hingedelt kellatorni ukse.

On see inimene või kurat seal üleval?

Trepiastmed purunevad jalge all. Vean ennast üles mööda käsipuude jäänuseid, toetun käte-jalgadega torni sõrestikule. Libisen. Kukun.

Nahk rebeneb küünarnukkidelt, põlvedelt. Valu pimestab silmi. Kuid läbi valu kuulen uusi kellalööke.

Vana puutorn vabiseb ja vappub tormi-iilide rünnakuis. Tuul ähvardab mind alla tõugata katusealuselt, mädanenud käsipuudega platvormilt. Kümnepuudane vaskmürakas heitleb üleval põikpuu küljes.

Haaran kellatila küljest ripneva köiejupi. Vaiki juba! Milleks sa kannad inimeste kõrvu tondilugusid, kutsud esile viirastusi. On aeg, et sa vaikiksid.

Uus rajuhoog raputab torni.

Köis tõmbub pingule, katkeb. Ei, ma ei suuda teda vaikima panna.

Pa-uuu . . .

Kurdistunud kõrvad ei kuule enam tuule vihinat, tormi raksumist metsas.

Tulejuga.

Merre vajumas on saar maadligi puude ja põõsastega. Ja kümned kahuritorud selle kohal.

Ma ei kuule välgusähvatusele järgnevat mürinat. Ainult häirekell otse kõrva juures.

Pimm! Pa-uuu . . .

SISUKORD

Nõiutud ring 5
Võti 9
Kõrvuti 25
Võõrad 37
Teotatud maa 80

Саар Антс Карлович
ЗАКОЛДОВАННЫЙ КРУГ
Рассказы
На эстонском языке
Оформление: *А. Винт*
Издательство «Ээсти Раамат»,
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja *E. Elisto*
Kunstiline toimetaja *A. Jõers*
Tehniline toimetaja *M. Kalamäe*
Korrektor *A. Langsepp*

Laduda antud 19. VI 1969. Trükkida antud 15. IX 1969. Paber 54×84/16. Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik. Trükipoognaid 7,0. Tingtrükipoognaid 5,88. Arvestuspoognaid 6,85. Trükiarv 24 000. MB-08449. Tellimise nr. 3801. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. I. Hind 32 kop.

7—3—5
31—TL—8—69

32 kop.

A
30155
6429007